

Universiteit Leiden

Een hogere macht

Over de verantwoordelijkheid van ouders en het
recht van kinderen op een seksuele identiteit

Vincent van Woerden

Masterscriptie Jeugdrecht | 29 januari 2020

Het probleem met mijn leven
was dat het een idee was
van iemand anders

Benjamin Alire Sáenz

Sleutelwoorden

seksuele identiteit – ouderlijke verantwoordelijkheid – Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind – levensbeschouwelijke overtuiging – ontwikkelende vermogens

INHOUDSOPGAVE

<i>Voorwoord</i>	7
<i>Lijst van afkortingen</i>	8
1. INLEIDING	9
1.1. Introductie tot het onderwerp.....	9
1.1.1. <i>Het Kinderrechtenverdrag</i>	10
1.1.2. <i>Vrijheid van ouders</i>	11
1.1.3. <i>Belang van het kind</i>	12
1.2. Het onderzoek.....	14
1.2.1. <i>Normatief kader</i>	14
1.2.2. <i>Onderzoeksmethoden en beperkingen</i>	15
1.3. Leeswijzer bij het onderzoek.....	16
2. VRIJHEID VAN OUDERS	17
2.1. Inleiding.....	17
2.2. De vrijheid van ouders en het IVRK.....	18
2.2.1. <i>Artikel 5 IVRK: de rol van ouders</i>	19
2.2.2. <i>Artikel 18 IVRK: de ouderlijke verantwoordelijkheid</i>	20
2.3. Vrijheid van opvoeding.....	22
2.3.1. <i>Levensbeschouwelijke vrijheid van ouders</i>	22
2.3.2. <i>Levensbeschouwelijke vrijheid van kinderen</i>	23
2.3.3. <i>Ouderlijke rechten en het kind</i>	24
2.4. Rol van de overheid.....	26
2.4.1. <i>Het IVRK en de ondersteunende rol van de staat</i>	26
2.4.2. <i>Ingrijpen door de overheid</i>	27
2.5. Conclusie.....	29
3. BELANG VAN HET KIND	30
3.1. Inleiding.....	30
3.2. Recht op identiteit.....	31
3.2.1. <i>Artikel 8 IVRK: eerbiediging van identiteit</i>	31
3.2.2. <i>Recht op seksuele identiteit</i>	33
3.2.3. <i>Autonomie van lgbti-kinderen</i>	34
3.2.4. <i>Seksuele voorlichting</i>	36

3.3. Bescherming tegen discriminatie.....	36
3.3.1. <i>Artikel 2 IVRK: het recht op non-discriminatie</i>	37
3.3.2. <i>Discriminatie op basis van seksuele identiteit</i>	38
3.3.3. <i>Europese jurisprudentie</i>	39
3.3.4. <i>Indirecte discriminatie</i>	40
3.4. Bescherming tegen schadelijke praktijken.....	42
3.4.1. <i>Artikel 19 IVRK: bescherming tegen geweld</i>	42
3.4.2. <i>Bescherming van seksuele minderheden tegen schadelijke praktijken</i>	43
3.4.3. <i>Psychische mishandeling</i>	44
3.5. Conclusie.....	45
4. IMPLEMENTATIE IN NEDERLAND	46
4.1. Inleiding.....	46
4.2. Implementatie van het IVRK.....	46
4.2.1. <i>Rechtstreekse werking</i>	46
4.2.2. <i>Horizontale werking</i>	48
4.2.3. <i>Jurisprudentie</i>	48
4.2.4. <i>Wetgeving</i>	50
4.3. Overheidsmaatregelen.....	51
4.3.1. <i>Opvoedondersteuning</i>	52
4.3.2. <i>Onderwijs en voorlichting</i>	53
4.3.3. <i>Zelfmoordpreventie</i>	54
4.3.4. <i>Conversietherapie</i>	55
4.4. Conclusie.....	56
5. CONCLUDERENDE OPMERKINGEN	57
5.1. Bevindingen.....	57
5.2. Aanbevelingen.....	58
5.3. Nawoord.....	60
BIBLIOGRAFIE	61

VOORWOORD

In de poging een welgemeende theologische richtlijn uit te vaardigen, herinnerde een vooraanstaande groep predikanten de lhbt-gemeenschap op pijnlijke wijze aan hun plekje in de pikorde. Niet voor het eerst.

Toen de Nashvilleverklaring in begin 2019 insloeg als een bom, de monden collectief openvielen van verbazing en het Openbaar Ministerie een onderzoek naar mogelijk strafbare feiten aankondigde, merkte ik op dat nagenoeg niemand die er publiekelijk verontwaardigd over was tot een seksuele minderheid behoorde. Ik stelde me voor dat kinderen dit zo herkenbaar zullen vinden: er wordt over je gepraat, maar aan jou wordt niets gevraagd. Die notie heeft de basis gelegd voor dit onderzoek, dat in alle bescheidenheid tracht bij te dragen aan de emancipatie van jongeren die behoren tot een seksuele minderheid.

De worsteling tussen seksuele identiteit en opvoedingsachtergrond is voor velen wezenlijk en complex. Meer dan hun leeftijdgenoten die aan heteronormatieve verwachtingen voldoen, kampen lhbt-jongeren met aanhoudende gevoelens van minderwaardigheid en depressie. Toch ben ik positief gestemd: binnen het maatschappelijk debat wordt inclusief taalgebruik in toenemende mate omarmd, overheden hebben meer oog voor de specifieke uitdagingen van seksuele minderheden en het aanbod van rolmodellen is diverser dan ooit.

Nu de rest nog.

Ik ben professor Ton Liefwaard zeer erkentelijk voor zijn enthousiasme, behulpzaamheid en geduldige begeleiding tijdens het schrijven van dit onderzoek.

Vincent van Woerden

Amsterdam, januari 2020

LIJST VAN AFKORTINGEN

ABRvS	Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State
BW	Burgerlijk Wetboek
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
COC	Federatie COC Nederland
CRvB	Centrale Raad van Beroep
ECRM	Europese Commissie voor de Rechten van de Mens
ECSR	Europees Comité voor Sociale Rechten
EHRM	Europees Hof voor de Rechten van de Mens
ESH	Europees Sociaal Handvest
EVRM	Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden
EU	Europese Unie
FRA	Europees Bureau voor de grondrechten
GS	Groene Serie
Gw	Grondwet
HR	Hoge Raad der Nederlanden
HvJ-EU	Hof van Justitie van de Europese Unie
ICHRP	International Council on Human Rights Policy
IVBPR	Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten
IVESCR	Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten
IVRK	Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind
lhbt	lesbisch, homoseksueel, biseksueel, transgender en intersekse
OHCHR	Hoog Commissariaat voor de Mensenrechten
RAAK	Reflectie- en Actiegroep Aanpak Kindermishandeling
Rb	Rechtbank
SCP	Sociaal Cultureel Planbureau
Stb	Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden
Trb	Tractatenblad van het Koninkrijk der Nederlanden
VN	Verenigde Naties

1. INLEIDING

“Kritiek op orthodox anti-homo-manifest”¹ en “Homohaatmanifest radicale christenen wekt woede,” kopten de kranten in de eerste week van 2019.² De Nederlandse vertaling van de Nashvilleverklaring heeft maatschappelijk veel stof doen opwaaien. De verklaring omvat het conservatief-christelijke standpunt ten aanzien van het huwelijk en seksuele identiteit.³ Het document is overkomen waaien uit Amerika, waar het ook al tot controverse leidde vanwege de inhoud die door bepaalde groeperingen als homofoob, transfoob en vrouwonvriendelijk werd bestempeld.⁴ Zo waarschuwt de preambule van de verklaring voor “een wereld die langs een hellend vlak op weg lijkt naar de ondergang,” die indruist tegen de “goede doeleinden die God heeft met de menselijke seksualiteit.”⁵ De ondertekenaars betuigen daartoe onder meer dat het huwelijk is bedoeld als een levenslange verbintenis tussen één man en één vrouw, dat het zondig is om “homoseksuele onreinheid of transgenderisme” goed te keuren en dat het mogelijk is om met de hulp van God homoseksuele verlangens of een “transgender-zelfverstaan” te “doden”.⁶ Hoewel nadien een herziening van de tekst is aangekondigd met het doel “misverstanden te voorkomen”,⁷ blijft het vrijelijk uitdragen van zulke opvattingen een vraagstuk van groot maatschappelijk belang.

1.1 *Introductie tot het onderwerp*

Dergelijke moreel beladen uitspraken, verkondigd door autoriteiten met moreel gezag en bekrachtigd door bepaalde gemeenschappen, hebben een potentieel nadelig effect op het welzijn en de ontwikkeling van opgroeiende kinderen. “Nashville vernietigt kinderen”, schreef dichter Roelof ten Napel naar aanleiding van de verklaring in *Het Parool*. “Er zijn groepen die hun kinderen opvoeden met een verminkte houding ten opzichte van hun lichaam, hun seksualiteit en hun sekse.”⁸ Hoewel de Nashvilleverklaring geen nieuwe zienswijze bevat, is het wel de eerste eenduidige benadering van homoseksualiteit en

¹ “Kritiek op orthodox anti-homo-manifest, OM doet onderzoek naar strafbaarheid”, 7 januari 2019, *Trouw*.

² C. Naber, “‘Homohaatmanifest’ radicale christenen wekt woede”, 6 januari 2019, *Algemeen Dagblad*.

³ “Nashvilleverklaring, een gezamenlijke verklaring over Bijbelse seksualiteit”, 4 januari 2019 (online).

⁴ E. Cruz, “The Nashville Statement Is an Attack on LGBT Christians”, 1 september 2017, *New York Times*.

⁵ Preambule Nashvilleverklaring, 1-2.

⁶ Resp. artt. 1, 10 en 13 Nashvilleverklaring.

⁷ “Nashvilleverklaring krijgt nieuwe, aangepaste tekst”, 16 februari 2019, *NOS* (online).

⁸ R. ten Napel, “‘Nashville’ vernietigt kinderen”, 20 januari 2019, *Het Parool*.

genderdysforie vanuit orthodox-protestantse hoek. Dit gedachtegoed wordt in binnen- en buitenland door een aanzienlijke groep mensen onderschreven.⁹

In het kader van kinderrechten is het de vraag of het onbegrensd uiten, verspreiden en prediken van (al dan niet religieuze) opvattingen over seksuele geaardheid en genderidentiteit niet indruist tegen het belang van het kind bij een vrije ontwikkeling van zijn of haar identiteit. Kinderen, dus ook kinderen die behoren tot een seksuele minderheid (hierna: lhbti-kinderen¹⁰), moeten gewaarborgd hun rechten uit kunnen oefenen en beschermd worden tegen schadelijke praktijken als discriminatie en geweld. Ouders vervullen daartoe een centrale rol.¹¹ Het is geen vanzelfsprekende conclusie dat bepaalde overtuigingen geen plaats mogen hebben in het leven van een kind omdat ze mogelijk kwalijk zijn. Het valt immers te betwisten of een bepaalde levensvisie of opvatting schadelijk is voor een kind.¹² Bovendien genieten kinderen zelf ook het recht om hun eigen gedachten te formuleren en geloof te belijden. Een centrale vraag in dit onderzoek is hoe deze rechten en belangen zich tot elkaar verhouden.

1.1.1 Het Kinderrechtenverdrag

Het VN-Verdrag inzake de Rechten van het Kind¹³ (hierna: het IVRK) is het belangrijkste mensenrechtendocument met betrekking tot de rechten van kinderen.¹⁴ Door ratificatie van het verdrag verbinden landen zich aan de implementatie en waarborging van een breed scala aan burgerlijke, politieke, economische, sociale en culturele rechten voor kinderen.¹⁵ Zo moeten overheden “bij alle maatregelen betreffende kinderen” de belangen van het kind in primaire overweging nemen¹⁶ en het recht van ieder kind op leven,¹⁷ identiteit,¹⁸ verzorging

⁹ Van de Nederlandse bevolking is vijf tot tien procent orthodox-protestants; zie Schmeets 2018. In de Verenigde Staten behoort ongeveer 25 procent van de bevolking tot het evangelisch christendom; zie o.m. Green 2004.

¹⁰ Lesbische, homoseksuele, biseksuele, transgender en intersekse kinderen.

¹¹ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 13, VN-document CRC/C/GC/13 (2011), par. 5.

¹² Regnerus & Burdette 2006, 175–194.

¹³ Resolutie van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties 44/25, VN-document A/44/49 (1989), in werking getreden op 20 september 1990.

¹⁴ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 5, VN-document CRC/GC/2003/5 (2003), par. 9, waarin het Comité opmerkt dat “[een] van de bevredigende uitkomsten van de goedkeuring en bijna universele ratificatie van het verdrag de ontwikkeling op nationaal niveau van een breed scala aan nieuwe, op kinderen gerichte en kind-ontvankelijke organen, structuren en activiteiten [is].”

¹⁵ Art. 4 IVRK. Zie ook Ramesh 2001, 1948.

¹⁶ Art. 3 lid 1 IVRK.

¹⁷ Art. 6 IVRK.

¹⁸ Art. 8 IVRK.

door zijn of haar ouders¹⁹ en vervolging via een afzonderlijk jeugdstrafrecht²⁰ waarborgen. Het erkent dat kinderen recht hebben op onderwijs,²¹ het uiten en laten meewegen van hun mening,²² bescherming tegen misbruik en uitbuiting²³ en bescherming van hun privéleven.²⁴ Het verbiedt ook de doodstraf voor kinderen.²⁵ Het verdrag is een van de meest veelomvattende mensenrechtenverdragen en is, met uitzondering van de Verenigde Staten, universeel geratificeerd.

1.1.2 *Vrijheid van ouders*

De Nashvilleverklaring vormt de aanleiding om de relatie tussen de opvoedingsvrijheid van ouders en de identiteitsvorming van het kind nader te beschouwen.

Volgens het IVRK is het belang van het kind de allereerste zorg van ouders.²⁶ Zij moeten hun kind van passende begeleiding voorzien in de uitoefening van zijn of haar rechten.²⁷ Ouders zijn daarbij niet verplicht om een religieus ‘neutrale’ opvoeding te bieden in het kader van een recht van het kind op een ‘open toekomst’.³² De rechten van ouders op vrijheid van godsdienst of overtuiging omvatten het recht om hun kinderen op te voeden volgens hun eigen overtuiging en om hun kinderen kennis te laten maken met religieuze rituelen,³³ mits dit geschiedt binnen de kaders van de wet.

In Nederland is weinig jurisprudentie waarin een conflict tussen deze vrijheid van ouders en de rechten of het belang van het kind centraal staat. Een Rotterdamse zaak betrof de veroordeling voor mishandeling van twee jonge pleegkinderen, waartegen de verdachte zich verdedigde vanuit het standpunt dat tuchtiging met de harde hand binnen het Jehovageloof niet ongebruikelijk is. “Naar het oordeel van de rechtbank [kon] in de gegeven omstandigheden niet worden gesproken van een handelen van de verdachte dat vanuit opvoedkundig oogpunt zou kunnen worden verantwoord, ook niet in het licht van de

¹⁹ Art. 7 IVRK.

²⁰ Zie algemeen art. 40 IVRK.

²¹ Art. 28 IVRK.

²² Art. 12 IVRK.

²³ Artt. 32-36 IVRK.

²⁴ Art. 16 IVRK.

²⁵ Art. 37 IVRK.

²⁶ Art. 18 lid 1 IVRK.

²⁷ Art. 5 IVRK.

³² Tussentijds rapport van de Speciale Rapporteur voor vrijheid van godsdienst of geloof, VN-document A/70/286, 73(b), 5 augustus 2015, par. 35.

³³ *Id.*, pars. 38, 41-42.

culturele en religieuze achtergronden van de verdachte.”³⁴ De tenlastegelegde gedragingen overstegen volgens de rechtbank in hoge mate de grenzen van hetgeen uit opvoedkundig oogpunt noodzakelijk of aanvaardbaar zou kunnen zijn. “De rechten van de kinderen op bescherming tegen kindermishandeling, zoals onder meer vervat in artikel 19 van het IVRK, dienen in deze bovendien zwaarder te wegen dan de rechten van de verdachte op vrijheid van cultuur en godsdienst.”³⁵

De beoordeling van de Rechtbank lijkt dus sterk afhankelijk van de onderliggende casuïstiek en strafbare feiten. Voorts blijft de vraag onbeantwoord of de rechter, ter bescherming van de ouderlijke vrijheid, bij de beoordeling ruimte laat of moet laten voor een zekere mate van kans op een negatieve uitwerking op het kind. De vervolgvraag luidt hoe de beoordeling uit moet vallen in geval van strijd tussen de opvattingen van ouders en de zich ontwikkelende seksuele identiteit van het kind. Deze vraag raakt aan de kern van dit onderzoek.

1.1.3 Belang van het kind

Centraal in de beoordeling van dit vraagstuk staat het overkoepelende belang van het kind en de rechten die daar invulling aan geven. Ook lhbt-kinderen ontleen specifieke rechten aan het IVRK. Het is echter onduidelijk in hoeverre de bescherming van de seksuele identiteit van kinderen onder de reikwijdte van het ‘belang van het kind’ valt. Volgens het VN-Comité voor de Rechten van het Kind (hierna: het Comité) is het belang van het kind als concept complex en moet de reikwijdte en invulling per geval worden bepaald.³⁶

De vraag is hoe dit zich verhoudt tot jongeren die behoren tot een seksuele minderheid. Het recht op eerbiediging van de identiteit³⁷ en de autonomie van het kind vormen de eerste belangrijke instrumenten voor de beantwoording hiervan. Het Comité benadrukt dat het recht van het kind om zijn of haar identiteit te behouden bij de invulling van het belang van het kind in aanmerking moet worden genomen.³⁸

De tweede leidende bepaling en een kernbeginsel van het IVRK is het non-discriminatiegebod. Overheden moeten kinderrechten eerbiedigen en waarborgen zonder

³⁴ Rb. Rotterdam 11 november 2013, ECLI:NL:RBROT:2013:8845.

³⁵ *Id.*

³⁶ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 14, VN-document CRC/C/GC/14 (2013), par. 32.

³⁷ Art. 8 IVRK.

³⁸ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 14, VN-document CRC/C/GC/14 (2013), par. 55.

discriminatie van welke aard dan ook.³⁹ Dit omvat ook seksuele geaardheid en geestelijke gezondheid.⁴⁰ Het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie bepaalt expliciet dat iedere discriminatie op grond van geslacht of seksuele gerichtheid is verboden.⁴¹

De statistieken wijzen echter op een discrepantie tussen dit verdragsrechtelijke doel van non-discriminatie en de realiteit daarbuiten. Het zelfmoordpercentage onder lesbische, homoseksuele, biseksuele, transgender en intersekse jongeren is onevenredig hoog. Dit geldt ook voor het aantal lhbtj-jongeren dat worstelt met angst en depressie.⁴² Deze worstelingen zijn niet gebaat bij veroordeling door zij die opvattingen als in de Nashvilleverklaring omarmen. Jongeren die behoren tot een seksuele minderheid en om die reden worden afgewezen door hun (vaak conservatief-religieuze⁴³) familie, hebben een ruim acht keer grotere kans om een zelfmoordpoging te ondernemen dan hun heteroseksuele leeftijdsgenoten.⁴⁴ Deze jongeren kampen bovendien met hoge percentages van dakloosheid.⁴⁵ Op grond van hun conservatieve gedachtegoed geven sommige ouders er de voorkeur aan om hun kinderen op straat te laten slapen in plaats van thuis.⁴⁶

Het derde doorslaggevende thema voor de invulling van het belang van het kind is dan ook het recht op bescherming tegen schade in ruime zin.⁴⁷ Het Kinderrechtencomité benadrukt dat overheden passende maatregelen moeten nemen om het recht op bescherming tegen alle vormen van geweld, dus ook niet-fysieke vormen, te waarborgen zonder enige vorm van discriminatie tegen welk kind dan ook. Dit omvat ook discriminatie op basis van de uitingen en het gedrag van een kind.⁴⁸ Ouders en verzorgers moeten worden aangemoedigd om positieve vormen van opvoeding toe te passen, kinderen te voorzien van accurate en toegankelijke informatie en te luisteren naar de zienswijze van het kind.⁴⁹

In het licht van de seksuele identiteitsvorming van kinderen is het dan de vraag in hoeverre ouders en overheden verantwoordelijk kunnen of moeten worden gehouden voor potentieel schadelijke uitlatingen van henzelf of van derden met moreel gezag. Niet slechts

³⁹ Art. 2 lid 1 IVRK.

⁴⁰ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 4, VN-document CRC/GC/2003/4 (2003), par. 6.

⁴¹ Art. 21 lid 1 EU-Handvest.

⁴² Meyer 2003, 674.

⁴³ Sociaal Cultureel Planbureau 2014, 48.

⁴⁴ Ryan et al 2009, 347.

⁴⁵ Durso & Gates 2012.

⁴⁶ E. Cruz, "The Nashville Statement Is an Attack on LGBT Christians", 1 september 2017, *New York Times*.

⁴⁷ Zie m.n. art. 19 IVRK.

⁴⁸ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 13, VN-document CRC/C/GC/13 (2011), par. 60.

⁴⁹ *Id.*, 17.

de ouderlijke verantwoordelijkheid, maar ook de invulling van het belang van het kind vormt daartoe een belangrijk beoordelingskader.

1.2 Het onderzoek

De kritiek op de Nashvillevaaklaring heeft met name betrekking op de vraag in hoeverre gezaghebbende, mogelijk schadelijke uitlatingen ten aanzien van seksuele minderheden indruisen tegen het belang van het kind, en welke verantwoordelijkheid op ouders rust ten aanzien van de vrije seksuele ontwikkeling van hun kind. Deze probleemstelling heeft geleid tot de volgende onderzoeksvraag:

In hoeverre mogen ouders op grond van hun ouderlijke verantwoordelijkheid in de zin van artikel 18 IVRK, mede gelet op de taak van de overheid om de rechten van kinderen te waarborgen, de seksuele identiteitsvorming van kinderen beïnvloeden?

Deze vraag kan worden beantwoord aan de hand van de volgende deelvragen:

- i. Wat omvat de ouderlijke verantwoordelijkheid en ouderlijke vrijheid, en hoe verhouden die zich tot de rol van de overheid?
- ii. Welke rol speelt het belang van het kind en hoe verhouden het recht op identiteit, non-discriminatie en bescherming tegen schade zich daartoe?
- iii. Hoe worden de ouderlijke verantwoordelijkheid en het belang van het kind tegen elkaar afgewogen in Nederland?
- iv. In hoeverre is het beïnvloeden of beperken van de seksuele identiteitsvorming van kinderen te verenigen met het normatieve kader?

1.2.1 Normatief kader

Voor dit onderzoek wordt het Internationaal Verdrag voor de Rechten van het Kind (IVRK) als voornaamste toetsingskader gehanteerd. Het IVRK is een van de meest uitgebreide mensenrechtenverdragen en is nagenoeg universeel geratificeerd,⁵⁰ waardoor het zeer gezaghebbend is. Het verdrag verlangt van staten te handelen in het belang van het kind en de rechten van het kind in hun volledigheid te implementeren. Het toetsingskader behelst deze rechten in zoverre zij betrekking hebben op de seksuele ontwikkeling en identiteit van

⁵⁰ *Supra* 1.1.1; de Verenigde Staten is het enige land ter wereld dat het verdrag niet heeft geratificeerd (augustus 2020).

het kind, de rol die ouders en andere ‘opvoeders’ daarbij vervullen, en de ideologische grondslagen en uitlatingen die sturing geven aan de seksuele identiteitsvorming van het kind. De uitleg van het Kinderrechtencomité is daartoe zeer gezaghebbend.

Een tweede toetsingskader wordt gevormd door verschillende bepalingen van het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM), met name het recht op leven, het verbod op onderwerping aan onmenselijke behandeling, het recht op bescherming van de privésfeer, de gedachte- en uitingsvrijheid, en het verbod op discriminatie.⁵³ De toepasselijke jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens geeft invulling aan deze rechten ten aanzien van de toepassing en reikwijdte. Voor de interpretatie van de verschillende artikelen van het EVRM zullen in dit onderzoek daarom verschillende uitspraken van het Hof worden bestudeerd. Vooropgesteld is in de zaak-*Nielsen* vastgesteld dat het EVRM ook van toepassing is op kinderen.⁵⁴

Als laatste toetsingskader worden pedagogische inzichten gebruikt in relatie tot de seksuele ontwikkeling, identiteit en autonomie van kinderen. Er is een zekere overlap tussen de veronderstelde fundamentele rechten omtrent seksualiteit en de pedagogische principes die daaraan ten grondslag liggen. De waarborgen uit het internationaal recht zijn echter niet geheel in lijn met deze pedagogische uitgangspunten. Het is daardoor relevant om aandacht te besteden aan specifieke nationale wetgeving met betrekking tot dit onderwerp.

1.2.2 *Onderzoeksmethoden en beperkingen*

Voor de beantwoording van de probleemstelling worden verschillende methoden van onderzoek gebruikt. De voornaamste methode is de traditionele juridische methode: het bestuderen van literatuur en analyseren en verwerken van de opvattingen van juridische auteurs. Daarnaast zal gebruik worden gemaakt van officiële documenten afkomstig van het VN-Kinderrechtencomité en andere organisaties, ten behoeve van de interpretatie van de bepalingen uit het IVRK. Voor de toepassing op de Nederlandse situatie zal gebruik worden gemaakt van kamerstukken – ter duiding van de bedoeling van de wetgever en de wijze van implementatie van de verdragsbepalingen – en jurisprudentie. Tot slot worden relevante nationale wettelijke bepalingen, internationale verdragen en rechtspraak, richtlijnen en aanbevelingen geraadpleegd.

⁵³ Resp. artt. 2, 3, 8 t/m 10 en 14.

⁵⁴ EHRM 28 november 1988, nr. 144, par. 58 (*Nielsen t. Denemarken*).

Het onderzoek beperkt zich tot de onderlinge verhouding van de verschillende fundamentele principes in juridische zin. Dit onderzoek tracht derhalve vooral geen pedagogisch, psychologisch of sociologisch antwoord te geven op de vraag in hoeverre uitlatingen over lhbt-individueen een negatief effect hebben. Daarbij wordt uitgegaan van gezaghebbende opvattingen en reeds gevoerde discussies.

Het opmaken van de balans tussen de rechten van ouders en kinderen levert nuttige inzichten op over de obstakels die kinderen met een andere seksuele identiteit overal ter wereld het hoofd moeten bieden. Het doel is om een meer wetenschappelijke en kindgerichte benadering aan te moedigen van toekomstige juridische ontwikkelingen ten aanzien van de opvoeding van kinderen en de ondersteunende rol die de staat daarbij heeft.

1.3 Leeswijzer bij het onderzoek

- In hoofdstuk 2 komt de vrijheid van ouders aan bod, waarbij dieper wordt ingegaan op de ouderlijke verantwoordelijkheid, de opvoedingsvrijheid en de rol van de overheid.
- In hoofdstuk 3 wordt het belang van het kind uitgewerkt, dat wordt ingevuld aan de hand van het recht op identiteit, non-discriminatie en bescherming tegen schade.
- In hoofdstuk 4 wordt de Nederlandse context met betrekking tot de invloed van ouders op de seksuele identiteitsvorming van kinderen belicht. De overheidsmaatregelen ten behoeve van dit vraagstuk worden onderzocht.
- In hoofdstuk 5 sluit ik af met mijn bevindingen en aanbevelingen.

2. VRIJHEID VAN OUDERS

2.1 Inleiding

Het IVRK is gefundeerd op de erkenning van het gezin als de “kern van de samenleving”⁵⁵ en de “natuurlijke omgeving voor de ontplooiing en het welzijn van al haar leden en van kinderen in het bijzonder”.⁵⁶ In de preambule erkennen de partijstaten expliciet dat “het kind, voor de volledige en harmonische ontplooiing van zijn of haar persoonlijkheid, dient op te groeien in een gezinsomgeving, in een sfeer van geluk, liefde en begrip”.⁵⁷ Het verdrag bevestigt hiermee dat ouders het leven van kinderen op unieke wijze beïnvloeden. In het kader van kinderrechten wordt aan hen daarom een bijzondere positie toegekend, met ruime vrijheid om invulling te geven aan hun opvoedende taken. Het gezag van ouders over hun kinderen is daarbij niet absoluut, maar wordt onder meer ingeperkt door strafrechtelijke bepalingen tegen verwaarlozing, mishandeling en misbruik van kinderen.⁵⁹

Ieder kind heeft het recht om zijn belangen als eerste overweging in aanmerking te laten nemen bij alle maatregelen of beslissingen die hem treffen, zowel in de publieke als de privésfeer.⁶⁰ Bovendien drukt dit recht een van de fundamentele waarden van het IVRK uit: het VN-Kinderrechtencomité heeft artikel 3, eerste lid, geïdentificeerd als een van de vier algemene beginselen van het verdrag voor de interpretatie en uitvoering van alle rechten van het kind,⁶¹ dat dynamisch moet worden toegepast en steeds een beoordeling vereist aan de hand van de specifieke context.⁶² Hoewel artikel 3 is gericht aan de staat, vindt het belang van het kind als toetssteen voor het handelen van ouders zijn basis in artikel 18.⁶³ Dat bepaalt dat het belang van het kind voor ouders “hun allereerste zorg” is.⁶⁴ Deze

⁵⁵ Vgl. art. 23 IVBPR, art. 10 IVESCR.

⁵⁶ Preambule IVRK, vierde paragraaf.

⁵⁷ Preambule IVRK, vijfde paragraaf.

⁵⁹ In het Nederlandse strafrecht o.m. in artt. 240b-248f, 253 en 300-304 WvS.

⁶⁰ Art. 3 lid 1 IVRK: “Bij alle maatregelen betreffende kinderen, ongeacht of deze worden genomen door openbare of particuliere instellingen voor maatschappelijk welzijn of door rechterlijke instanties, bestuurlijke autoriteiten of wetgevende lichamen, vormen de belangen van het kind de eerste overweging.”

⁶¹ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 5, VN-document CRC/GC/2003/5 (2003), par. 12; en Algemene opmerking nr. 12, VN-document CRC/GC/12 (2009), par. 2.

⁶² VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 14, VN-document CRC/C/GC/14 (2013), par. 1.

⁶³ Freeman 2007, 48.

⁶⁴ Art. 18 lid 1 IVRK: “De Staten die partij zijn, doen alles wat in hun vermogen ligt om de erkenning te verzekeren van het beginsel dat beide ouders de gezamenlijke verantwoordelijkheid dragen voor de opvoeding en de ontwikkeling van het kind. Ouders of, al naar gelang het geval, wettige voogden, hebben de eerste verantwoordelijkheid voor de opvoeding en de ontwikkeling van het kind. Het belang van het kind is hun allereerste zorg.”

verantwoordelijkheid van ouders is leidend bij de uitoefening van de rechten van het kind. Door de reikwijdte van deze ouderlijke verantwoordelijkheid te bepalen met betrekking tot de seksuele identiteit van kinderen, kan worden vastgesteld waar de ouderlijke vrijheid ophoudt en moet wijken in het belang van kind. De grens tussen opvoeden met ‘gezond verstand’ en een schending van een kinderrechtelijk beginsel is echter niet altijd eenduidig. De beoordeling van dit spanningsveld is met name relevant in juridische procedures die betrekking hebben op de morele status van kinderen,⁶⁵ maar ook bij maatschappelijke vraagstukken ten aanzien van de eerbiediging van individuele rechten van kinderen, zoals een vrije ontwikkeling van de seksuele identiteit.

2.2 De vrijheid van ouders en het IVRK

Volgens Nowak⁶⁶ vindt het IVRK zijn basis in de overtuiging dat ouders de primaire verantwoordelijkheid dragen voor het voortbestaan, de ontwikkeling en de opvoeding van hun kinderen in overeenstemming met hun zich ontwikkelende vermogens. De overheid is verplicht de rechten van kinderen te verwezenlijken door “in de eerste plaats de verantwoordelijkheid van ouders te eerbiedigen”. Naar mate de kwetsbaarheid van een kind toeneemt, wordt de overheidsplicht om de rechten van het kind te verwezenlijken zwaarwegender.⁶⁷

Ten aanzien van de interpretatie van de ouderlijke verantwoordelijkheid aan de hand van het IVRK, dient te worden opgemerkt dat onder internationaal recht in beginsel enkel de staat is gebonden aan de bepalingen van het verdrag.⁶⁸ Hoewel individuen – in dit geval ouders – dus niet direct gebonden zijn aan enige bepaling, verplicht het verdragsstaten wel om naleving door individuen te waarborgen. Zo wordt invulling gegeven aan de rol en verantwoordelijkheid van de ouders met het oog op de bescherming van het belang van het kind in de artikelen 5 en 18 van het verdrag.

2.2.1 Artikel 5 IVRK: de rol van ouders

De artikelen 5 en 18 IVRK hangen nauw met elkaar samen. Artikel 5 ziet op de rol van ouders ten aanzien van de uitoefening door het kind van zijn of haar rechten. Daartoe

⁶⁵ Brennan & Noggle 1997, 8-9.

⁶⁶ Manfred Nowak is hoogleraar internationale mensenrechten en geeft leiding aan een wereldwijde studie van de Verenigde Naties naar kinderen die van hun vrijheid zijn beroofd.

⁶⁷ Nowak 2005, 38.

⁶⁸ Scott 1905, 128-130. Zie ook Peters 2016.

introduceert het artikel twee belangrijke begrippen, namelijk de “verantwoordelijkheden, rechten en plichten van de ouders” en “de zich ontwikkelende vermogens van het kind”.⁶⁹ De verantwoordelijkheden van de ouders wordt door artikel 5 gekoppeld aan de plicht te voorzien in “passende leiding en begeleiding aan het kind bij de uitoefening van zijn of haar rechten”.

Artikel 5 erkent dat ieder kind zijn eigen ontwikkeling heeft.⁷¹ Leeftijd is dus niet de enige graadmeter voor de rijpheid van een kind. Het stellen van harde leeftijdsgrenzen aan de mogelijkheid om een specifiek recht uit te kunnen oefenen, wordt dan ook afgekeurd door het Kinderrechtencomité.⁷²

De betekenis van de ‘zich ontwikkelende vermogens’ heeft inmiddels een bredere invulling gekregen. Volgens Varadan⁷³ heeft het Comité “duidelijk gemaakt dat ouders niet langer een vrijbrief hebben om naar eigen inzicht passende begeleiding te verschaffen: ouderlijke begeleiding moet worden verstrekt op een manier die de unieke behoeften en de zich ontwikkelende vermogens van een kind weerspiegelt. Dergelijke begeleiding moet voortdurend worden aangepast om het kind in staat te stellen in toenemende mate autonoom zijn of haar rechten uit te oefenen.”⁷⁴

Waar artikel 5 aanvankelijk was bedoeld om de ouderlijke vrijheid te waarborgen, verplicht het ouders nu hun kind geleidelijk meer vrijheid te geven aan de hand van zijn eigen ontwikkeling. Naarmate de vermogens van een kind verder ontwikkelen, moet bij het bepalen van zijn of haar belang in toenemende mate rekening worden gehouden met de zienswijze van het kind.⁷⁵

De rechten van ouders zijn dus niet absoluut, maar worden beperkt door de erkenning van het kind als drager van rechten die hij of zij moet kunnen uitoefenen.⁷⁶ Als ouders deze verantwoordelijkheid niet naar behoren vervullen, kan dit aanleiding geven over

⁶⁹ Art. 5 IVRK: “De Staten die partij zijn, eerbiedigen de verantwoordelijkheden, rechten en plichten van de ouders of, indien van toepassing, van de leden van de familie in ruimere zin of de gemeenschap al naar gelang het plaatselijk gebruik, van wettige voogden of anderen die wettelijk verantwoordelijk zijn voor het kind, voor het voorzien in passende leiding en begeleiding bij de uitoefening door het kind van de in dit Verdrag erkende rechten, op een wijze die verenigbaar is met de zich ontwikkelende vermogens van het kind.”

⁷¹ Van der Zon 2013.

⁷² VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 12, VN-document CRC/GC/12 (2009), par. 21.

⁷³ Sheila Varadan is buitenpromovenda jeugdrecht aan de Universiteit Leiden.

⁷⁴ Varadan 2019, 320.

⁷⁵ *Id.*, 310-311; 321. Zie ook VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 14, VN-document CRC/C/GC/14 (2013), par. 44.

⁷⁶ Vgl. ABRvS 5 november 2014, ECLI:NL:RVS:2014:3953, *Gst.* 2015/19 m.nt. J. Sperling, r.o. 6.1.

te gaan tot ingrijpen.⁷⁷ Het Comité heeft een reeks beleidsvoorstellen gebaseerd op het concept van de zich ontwikkelende vermogens van het kind, waaronder voorstellen voor onderwijs en de gezondheid van jongvolwassenen en tegen schadelijke praktijken.⁷⁸ Deze invulling aan artikel 5 vormt een stevige juridische basis voor de bescherming van kinderen in hun vrije identiteitsvorming en versterkt de positie van lhbtj-jongeren ten opzichte van zowel de overheid als hun ouders.

2.2.2 *Artikel 18 IVRK: de ouderlijke verantwoordelijkheid*

De ouderlijke verantwoordelijkheid wordt nader ingevuld in artikel 18 van het IVRK, dat het volgende bepaalt:

1. De Staten die partij zijn, doen alles wat in hun vermogen ligt om de erkenning te verzekeren van het beginsel dat beide ouders de gezamenlijke verantwoordelijkheid dragen voor de opvoeding en de ontwikkeling van het kind. Ouders of, al naar gelang het geval, wettige voogden, hebben de eerste verantwoordelijkheid voor de opvoeding en de ontwikkeling van het kind. Het belang van het kind is hun allereerste zorg.
2. Om de toepassing van de in dit Verdrag genoemde rechten te waarborgen en te bevorderen, verlenen de Staten die partij zijn passende bijstand aan ouders en wettige voogden bij de uitoefening van hun verantwoordelijkheden die de opvoeding van het kind betreffen, en waarborgen zij de ontwikkeling van instellingen, voorzieningen en diensten voor kinderopvang.
3. De Staten die partij zijn, nemen alle passende maatregelen om te waarborgen dat kinderen van werkende ouders recht hebben op gebruikmaking van diensten en voorzieningen voor kinderopvang waarvoor zij in aanmerking komen.

Het verdrag definieert niet de precieze reikwijdte van de ouderlijke verantwoordelijkheid, maar werkt het wel nader uit in artikel 18. Het eerste lid van artikel 18 onderstreept dat beide ouders de gezamenlijke verantwoordelijkheid dragen voor de opvoeding en de ontwikkeling van het kind, waarbij het belang van het kind hun allereerste zorg is.⁷⁹ Het bepaalt dat ouders moeten worden beschermd tegen te zwaar overheidsingrijpen, maar ook dat ouders niet altijd

⁷⁷ Kamchedzera 2012, 30.

⁷⁸ *Supra* noot 75, 326.

⁷⁹ Vgl. art. 23 lid 4 IVBPR.

kunnen verlangen dat de staat ingrijpt, juist omdat de opvoeding en ontwikkeling van hun kinderen in de eerste plaats hun verantwoordelijkheid is.⁸⁰ Deze ouderlijke plicht is in de Nederlandse wetgeving vastgelegd in artikel 247 van Boek 1 BW.⁸¹ In hun primaire verantwoordelijkheid voor de verzorging en opvoeding van hun kinderen genieten ouders in beginsel een grote mate van vrijheid. Dit recht van ouders wordt ook beschermd door artikel 8 EVRM (recht op respect voor gezinsleven), waarbij in beginsel “geen inmenging van enig openbaar gezag is toegestaan.”⁸² Het past de overheid in beginsel niet om in de wijze van verzorging en opvoeding door de ouders te treden.

Evenwel staat tegenover deze ouderlijke vrijheid de plicht van de overheid om kinderen te beschermen tegen aantasting van hun lichamelijke en geestelijke integriteit. Artikel 19 IVRK bepaalt dat de overheid alle passende maatregelen moet nemen om het kind te beschermen tegen alle vormen van geweld.⁸³ In een beroepszaak met betrekking tot beëindiging van het ouderlijk gezag⁸⁵ van moeder, oordeelde het Hof dat een inbreuk op de artikelen 5, 9 en 18 IVRK “gerechtvaardigd kan zijn wanneer de gezondheid en/of het geestelijk welzijn van de minderjarige dat vordert.”⁸⁶

Het Comité benadrukt dat de interpretatie van het belang van het kind in overeenstemming moet zijn met het gehele verdrag, met inbegrip van de verplichting om kinderen tegen alle vormen van geweld te beschermen. Het kan niet worden gebruikt om praktijken te rechtvaardigen die in strijd zijn met de menselijke waardigheid van het kind en het recht op lichamelijke integriteit. Het oordeel van een volwassene over de belangen van

⁸⁰ VN-document E/CN.4/L.1575 (17 februari 1981), nr. 91.

⁸¹ Art. 1:247 lid 1 BW: “Het ouderlijk gezag omvat de plicht en het recht van de ouder zijn minderjarig kind te verzorgen en op te voeden.”

⁸² Art. 8 lid 2 EVRM: “Geen inmenging van enig openbaar gezag is toegestaan in de uitoefening van dit recht, dan voor zover bij wet is voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk is in het belang van de nationale veiligheid, de openbare veiligheid of het economisch welzijn van het land, het voorkomen van wanordelijkheden en strafbare feiten, de bescherming van de gezondheid of de goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.”

⁸³ Art. 19 lid 1 IVRK: “De Staten die partij zijn, nemen alle passende wettelijke en bestuurlijke maatregelen en maatregelen op sociaal en opvoedkundig gebied om het kind te beschermen tegen alle vormen van lichamelijk of geestelijk geweld, letsel of misbruik, lichamelijk of geestelijke verwaarlozing of nalatige behandeling, mishandeling of exploitatie, met inbegrip van seksueel misbruik, terwijl het kind onder de hoede is van de ouder(s), wettige voogd(en) of iemand anders die de zorg voor het kind heeft.”

⁸⁵ Art. 1:266 lid 1 sub a BW: “De rechtbank kan het gezag van een ouder beëindigen indien een minderjarige zodanig opgroeit dat hij in zijn ontwikkeling ernstig wordt bedreigd, en de ouder niet de verantwoordelijkheid voor de verzorging en opvoeding, bedoeld in artikel 247, tweede lid, in staat is te dragen binnen een voor de persoon en de ontwikkeling van de minderjarige aanvaardbaar te achten termijn.”

⁸⁶ Hof Arnhem-Leeuwarden 13 december 2016, ECLI:NL:GHARL:2016:10206, *JPF* 2017/55, r.o. 5.8.

een kind kan niet prevaleren boven de verplichting om alle rechten van het kind uit hoofde van het verdrag te respecteren.⁸⁷ Ook voor de overheid is de plicht om de belangen van het kind als een primaire overweging te beschouwen “onbetwistbaar”.⁸⁸ Dit geldt in gelijke mate voor het oordeel van een ouder met betrekking tot de seksuele identiteit van zijn of haar kind.⁸⁹

2.3 Vrijheid van opvoeding

2.3.1 Levensbeschouwelijke vrijheid van ouders

Ouders hebben grote ruimte om invulling te geven aan de opvoeding van hun kinderen, ook ten aanzien van de levensbeschouwelijke keuzes die zij daarin maken.

Het recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst is een universeel erkend fundamenteel mensenrecht.⁹⁰ Ook in het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (hierna: IVRK) is dit recht opgenomen,⁹¹ waardoor kinderen op gelijke voet met hun volwassenen in vrijheid hun eigen godsdienst kunnen beoefenen.⁹² Desondanks ervaren mensen wereldwijd in verschillende mate belemmeringen ten aanzien van hun recht op vrijheid van godsdienst. Kinderen worden daarbij geconfronteerd met nog een andere barrière: hun overtuigingen worden ingeperkt door die van hun ouders en andere volwassenen om hen heen.⁹³ In sommige gevallen leidt de religieuze opvatting van ouders tot onomkeerbare schade aan het welzijn van kinderen. Zo sterft jaarlijks wereldwijd een aantal kinderen, omdat ouders levensreddende medische interventies voor hun kind op religieuze gronden afwijzen.⁹⁴ Een ander extreem voorbeeld is de ontvoering van kinderen uit religieuze minderheidsgroepen, met name meisjes, om ze met geweld tot een andere religie te bekeren, vaak in combinatie met gedwongen uithuwelijking. In sommige landen vinden dergelijke misdaden plaats in een klimaat van straffeloosheid.⁹⁵

⁸⁷ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 13, VN-document CRC/C/GC/13 (2011), par. 61.

⁸⁸ Freeman 2007, 60.

⁸⁹ *Id.*, 48.

⁹⁰ Neergelegd in o.m. artt. 6 Gw, 10 EU-Handvest, 9 EVRM, 18 IVBPR.

⁹¹ Art. 14 lid 1 IVRK: “De Staten die partij zijn, eerbiedigen het recht van het kind op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst.”

⁹² Brems 2006, 18-19.

⁹³ Child Rights International Network, ‘Call for adequate recognition of children’s right to freedom of religion or belief’, 25 november 2015 (online).

⁹⁴ Committee on Bioethics 2013, 962.

⁹⁵ VN-Algemene Vergadering, nota van de secretaris-generaal inzake uitbanning van alle vormen van religieuze onverdraagzaamheid, VN-document A/70/286 (2015), par. 12.

Een in Nederland terugkerende problematiek is onder andere de opvatting van Jehova's getuigen over bloedtransfusies, die een dergelijke behandeling weigeren.⁹⁶ Het recht van de minderjarige op leven en zijn recht op de grootst mogelijke mate van gezondheid kan in dergelijke gevallen prevaleren boven het belang dat de ouders hechten aan een godsdienstige opvoeding.⁹⁷ Een relevante vraag is of en in hoeverre dit niet alleen zou moeten gelden voor medische behandelingen, maar ook de (seksuele) identiteit en autonomie van het kind.

2.3.2 *Levensbeschouwelijke vrijheid van kinderen*

In tegenstelling tot het IVBPR, dat het recht van ouders bevestigt om “de godsdienstige en morele opvoeding van hun kinderen overeenkomstig hun eigen levensovertuiging te verzekeren”,⁹⁸ verbindt het IVRK de religieuze vrijheid van kinderen niet aan die van hun ouders en erkent het de keuzevrijheid van kinderen in veel ruimere mate.

Artikel 13, eerste lid van het IVRK bepaalt dat “[h]et kind het recht [heeft] op vrijheid van meningsuiting; dit recht omvat mede de vrijheid inlichtingen en denkbeelden van welke aard ook te vergaren, te ontvangen en door te geven.” Deze formulering duidt op het belang van een diversiteit aan bronnen voor de vorming van eigen opvattingen door het kind. De overheid dient zich te onthouden van inmenging in de uiting van die opvattingen of in toegang tot informatie.⁹⁹

In samenhang met artikel 14, dat verdragsstaten vraagt om het recht van het kind op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst te respecteren,¹⁰⁰ moet het kind toegang kunnen hebben tot meer dan één informatiebron, anders dan zijn of haar ouders, met betrekking tot de al dan niet religieuze overtuigingen die het kind wil aanhangen of uitoefenen. Deze bepaling lijken het uitgangspunt te bekrachtigen dat kinderen het recht hebben om de religieuze overtuigingen van hun naaste familie of cultuur niet te volgen en om daartoe niet te worden gedwongen.

Artikel 14 IVRK geeft uitdrukking aan het recht op religieuze vrijheid als een onafhankelijk recht van het kind. Hoewel het derde lid bepaalt dat de “vrijheid van een ieder zijn godsdienst of levensovertuiging tot uiting te brengen” kan worden beperkt ter

⁹⁶ De Vries 2008, 812.

⁹⁷ Hof Den Haag 4 november 2009, ECLI:NL:GHSGR:2009:BK3527.

⁹⁸ Art. 18 lid 4 IVBPR.

⁹⁹ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 12, VN-document CRC/GC/12 (2009), par. 81.

¹⁰⁰ Art. 14 lid 1 IVRK.

bescherming van de openbare veiligheid en orde, en de rechten en vrijheden van anderen, wordt de beperking van potentieel groter belang gevormd door het tweede lid van artikel 14. Hierin wordt bepaald dat “[d]e Staten die partij zijn, de rechten en plichten van de ouders en, indien van toepassing, van de wettige voogden [eerbiedigen], om het kind te leiden in de uitoefening van zijn of haar recht op een wijze die verenigbaar is met de zich ontwikkelende vermogens van het kind”. De zinsnede “op een wijze die verenigbaar is met de zich ontwikkelende vermogens van het kind” is een herhaling van artikel 5. Vanuit een kinderrechtelijk perspectief is deze bepaling uniek, omdat het de enige bepaling van het IVRK is die het kind beperkt in de uitoefening van zijn of haar rechten onder verwijzing naar de “rechten en plichten van de ouders”. Volgens Brems¹⁰² is dit echter geen beperking aan de zijde van het kind, maar “is het ouderlijk recht een aanvulling op het recht van het kind, in plaats van een autonoom recht van de ouder op gelijke voet.”¹⁰³ Dit aanvullende recht dient te worden uitgeoefend aan de hand van de zich ontwikkelende vermogens van het kind.

Een kind dat is grootgebracht binnen een bepaalde geloofsgemeenschap, wil de religie misschien opgeven of bekeren naar een andere overtuiging. Als de ouders het hier niet mee eens zijn, kunnen ze hun kind tot een bepaalde leeftijd hun wil opleggen. Echter, “artikel 14 geeft niet aan op welke leeftijd de ‘zich ontwikkelende vermogens’ van een kind de fase hebben bereikt waarin de fundamentele keuze van het kind op het gebied van geloof en geweten prioriteit moet krijgen boven die van de ouders.”¹⁰⁴

2.3.3 Ouderlijke rechten en het kind

Artikel 5 IVRK geeft uitdrukking aan het algemene principe van de zich ontwikkelende vermogens van het kind, met erkenning van het recht en de verantwoordelijkheid van ouders om kinderen de passende leiding en begeleiding te geven bij de uitoefening van hun rechten, in overeenstemming met de zich ontwikkelende vermogens van het kind. Artikel 14 is een bijzondere toepassing van dat beginsel in de specifieke context van religieuze vrijheid. Het doel van artikel 14, tweede lid, is echter niet om een voortdurende beperking te stellen aan de autonome uitoefening door het kind van zijn recht op godsdienstvrijheid. Het benadrukt juist dat waar jongere kinderen wellicht meer begeleiding op dit gebied nodig hebben,

¹⁰² Eva Brems is hoogleraar mensenrechten aan de Universiteit Gent.

¹⁰³ Brems 2006, 25.

¹⁰⁴ *Id.*, 29.

kinderen door hun groeiende ontwikkelende vermogens met toenemende competentie dit recht kunnen uitoefenen zonder ouderlijke leiding of begeleiding.¹⁰⁵ De Nederlandse regering heeft bij de bekrachtiging¹⁰⁶ van het verdrag verklaard dat artikel 14 zal worden geïnterpreteerd overeenkomstig het IVBPR¹⁰⁷ en, “zodra kinderen [...] in staat moeten worden geacht zich een eigen mening te vormen, ouders of wettige voogden deze mening [moeten] respecteren ook al is die mening anders dan die van henzelf.”¹⁰⁸ Dit is volgens Brems een (goedbedoelde) misinterpretatie van de ratio achter artikel 14.¹⁰⁹

Het IVBPR blijft dus overeind, inclusief het vierde lid van artikel 18 waarin wordt bepaald dat staten zich verbinden “de vrijheid te eerbiedigen van ouders of wettige voogden [om] de godsdienstige en morele opvoeding van hun kinderen overeenkomstig hun eigen levensovertuiging te verzekeren.”¹¹⁰ Artikel 18 IVBPR en artikel 14 IVRK, dat expliciet de nadruk legt op de onderlinge verwevenheid van de rechten van ouders en kinderen, lijken op het oog tegenstrijdig. Deze bepalingen moeten volgens de Speciale VN-Rapporteur Heiner Bielefeldt¹¹¹ echter in samenhang met elkaar worden uitgelegd: “De vrijheid van ouders om de religieuze en morele opvoeding van hun kinderen te waarborgen in overeenstemming met hun eigen overtuiging, vormt nog altijd een op mensenrechten gegronde aanspraak die verre van overbodig is. Het ouderlijk recht om ‘richting’ te geven aan het kind in zijn of haar uitoefening van vrijheid van godsdienst of overtuiging omvat immers de religieuze socialisatie van het kind, zij het noch op een onveranderlijke manier, noch op een manier die onverenigbaar is met de zich ontwikkelende vermogens van het kind.”¹¹²

¹⁰⁵ Kilkelly 2010, 5-6.

¹⁰⁶ Rijkswet van 24 november 1994, *Stb.* 1994, 862.

¹⁰⁷ *Kamerstukken II* 1992-93, 22 855 (R1451), nr. 3, bijlage I (interpretatieve verklaring bij artikel 14): “De regering van het Koninkrijk der Nederlanden verklaart met betrekking tot artikel 14 van het verdrag, dat zij dit artikel opvat als zijnde in overeenstemming met de termen van artikel 18 van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (tekst en vertaling in het Nederlands in *Trb.* 1969, 99, zie ook laatstelijk *Trb.* 1984, 19) en dat dit artikel mede omvat de vrijheid van het kind een door hem- of haarzelf gekozen godsdienst of levensovertuiging te hebben of te aanvaarden zodra het kind daartoe, gelet op zijn of haar leeftijd of rijpheid, in staat is.”

¹⁰⁸ *Kamerstukken II* 1992-93, 22 855 (R1451), nr. 3, 25.

¹⁰⁹ Brems 2006, 29-30.

¹¹⁰ Art. 18 lid 4 IVBPR.

¹¹¹ Heiner Bielefeldt is hoogleraar mensenrechten en mensenrechtenbeleid aan de Universiteit van Erlangen. In 2010 werd hij benoemd tot Speciale Rapporteur van de Verenigde Naties voor vrijheid van godsdienst of geloof.

¹¹² Tussentijds rapport van de Speciale Rapporteur voor vrijheid van godsdienst of geloof, VN-document A/70/286, 73(b), 5 augustus 2015, par. 33.

De interpretatie van het IVRK door de Nederlandse regering impliceert een horizontale werking tussen ouder en kind. Freeman¹¹³ houdt vast aan een overeenkomstige interpretatie. Hij stelt dat artikel 18 IVRK de grondslag vormt voor een afdwingbare ouderlijke plicht om rekening te houden met het belang van het kind.¹¹⁴ Kinderen moeten echter ook door de overheid worden beschermd in de uitoefening van hun rechten. De overheid speelt daarom een belangrijke rol in de verhouding tussen ouder en kind.

2.4 Rol van de overheid

2.4.1 Het IVRK en de ondersteunende rol van de staat

Op grond van het IVRK zijn ouders of verzorgers primair verplicht om de gezondheid en ontwikkeling van hun kinderen te garanderen.¹¹⁵ In de tweede plaats zal de overheid passende bijstand verlenen en de ontwikkeling van instellingen, voorzieningen en diensten waarborgen.¹¹⁶ Het IVRK erkent derhalve dat sommige factoren de ouderlijke middelen te boven gaan en verplicht de verdragsstaten om de implementatie van kinderrechten te verwezenlijken door middel van “alle passende wettelijke, bestuurlijke en andere maatregelen”.¹¹⁷ Daarbij kan onder meer worden gedacht aan wetwijzigingen, voorlichtingscampagnes, onderwijsprogramma’s, gezinsondersteuning of civielrechtelijk ingrijpen achter de voordeur. Van belang is dat de maatregel vanuit een kinderrechtelijke benadering wordt ingezet.

Ten aanzien van de bescherming van kinderen tegen potentieel schadelijke uitlatingen met betrekking tot hun seksuele identiteit, bestaat geen consensus over een bepaalde benadering die op rechten is gebaseerd. Een kinderrechtenbenadering behelst echter zowel de bijzondere bepalingen als de algemene beginselen van het IVRK: non-discriminatie, het recht op leven en ontwikkeling, het belang van het kind als eerste overweging en het recht op participatie.¹¹⁸ Deze principes kunnen worden toegepast om ‘de voortgang van de overheid te analyseren bij de implementatie’ van rechten,¹¹⁹ terwijl ze ‘het

¹¹³ Michael Freeman is een gerenommeerd kinderrechtengeleerde, emeritus hoogleraar aan de University College London Faculty of Laws en oprichter van het *International Journal of Children’s Rights*. *UCL Faculty of Laws Prof Michael Freeman*, UNIT. COLLEGE LONDON, <https://www.ucl.ac.uk/laws/people/prof-michael-freeman> (laatst bezocht op 29 januari 2020).

¹¹⁴ Freeman 2007, 48; Freeman 2016, 58.

¹¹⁵ Artt. 18 lid 1 en 27 lid 2 IVRK.

¹¹⁶ Art. 18 lid 2 IVRK.

¹¹⁷ Art. 4 IVRK.

¹¹⁸ VN-Kinderrechtencomité, Verslag over de tweede sessie, VN-document nr. CRC/C/10 (1992), par. 67.

¹¹⁹ Tarantola Gruskin 2005, 229.

normatieve kader vormen om het ontwerp, de uitvoering en de evaluatie van [...] beleid te bepalen door de rechten te identificeren waarvoor alle kinderen op grond van hun status als mens in aanmerking komen'.¹²⁰ Het IVRK kan daarom dienen als een 'controlerend instrument, waarbij de normatieve richtlijnen worden gebruikt om de rechten van kinderen te beschermen in wetgeving en beleid op nationaal niveau'.¹²¹

Voor de autonome uitoefening van rechten door kinderen speelt het concept van *access to justice* (rechtstoegang) een belangrijke rol. Rechtstoegang omvat de mogelijkheid om een rechtvaardige en tijdige oplossing te vinden voor schendingen van rechten zoals uiteengezet in nationale en internationale normen en standaarden, waaronder het IVRK.¹²² Kinderen die behoren tot een seksuele minderheid moeten toegang hebben tot effectieve rechtsmiddelen ten behoeve van hun vrije identiteitsvorming. De overheid moet in die rechtstoegang voor kinderen voorzien.

Hoewel dit onderzoek zich later verder zal toespitsen op overheidshandelen in de Nederlandse context, is binnen mensenrechtelijke context van belang om te toetsen wanneer overheidsinterventie geoorloofd is.

2.4.2 *Ingrijpen door de overheid*

Formeel laat de overheid ouders hun verantwoordelijkheden uitoefenen volgens hun eigen waarden, prioriteiten en overtuigingen, gelet op hun capaciteiten en middelen.¹²³ De overheid heeft echter wel belang bij het ontnemen van de ouderlijke verantwoordelijkheid en het opvoeden van kinderen.¹²⁴ Volgens Bridgeman¹²⁵ heeft de overheid allereerst een algemeen belang bij de ontwikkeling van een generatie toekomstige burgers. Ten behoeve daarvan begrenst de overheid de autonomie van ouders (bijvoorbeeld door de invoering van leerplicht), stelt zij minimumnormen voor ouderlijke zorg vast door verwaarlozing en mishandeling te bestraffen, en voorziet zij in interventie van overheidswege om het individuele kind te beschermen tegen potentiële of daadwerkelijk veroorzaakte schade.¹²⁶

¹²⁰ Tobin 2006, 278.

¹²¹ Lundy & Kilkelly 2006, 331-332.

¹²² VN-Algemene Vergadering, rapport van de hoge commissaris voor de mensenrechten, VN-document A/HRC/25/35 (2013), 3.

¹²³ Ekelaar 1991, 48.

¹²⁴ Archard 2003, 121-122.

¹²⁵ Jo Bridgeman is hoogleraar aan de Universiteit van Sussex en gespecialiseerd in ouderlijke verantwoordelijkheid en wettelijke regulering omtrent de gezondheid van kinderen.

¹²⁶ Bridgeman 2007, 84.

De vraag is wanneer sprake is van schade bij ideologische beïnvloeding. Internationale mensenrechtennormen zijn dubbelzinnig wat betreft het evenwicht tussen het recht van het kind en het recht van de religieuze ouder. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens,¹²⁷ het IVBPR¹²⁸ en het EVRM¹²⁹ benadrukken en bepalen dat niemand mag worden onderworpen aan willekeurige of onwettige inmenging in zijn privé- of gezinsleven. Ook voor kinderen geldt dat geen enkel kind mag “worden onderworpen aan willekeurige of onrechtmatige inmenging in zijn of haar privé-leven, in zijn of haar gezinsleven, zijn of haar woning of zijn of haar correspondentie, noch aan enige onrechtmatige aantasting van zijn of haar eer en goede naam.”¹³⁰ Het kind heeft recht op bescherming tegen een dergelijke inmenging of aantasting.¹³¹

Dit recht is echter niet absoluut. Volgens Schrama vormt de veranderende familierechtelijke positie van het kind een rode draad in de rechtsontwikkeling. “Het kind staat centraal als individu met eigen rechten en plichten, los van de positie van zijn ouders.”¹³² Schrama merkt hierbij op dat de wetgever sneller en verder ingrijpt in het gezinsleven om te faciliteren dat het kind bepaalde rechten uit kan oefenen. “Wetgeving wordt in toenemende mate ingezet om de positie van kinderen te versterken.”¹³³

Goldstein, Freud en Solnit beargumenteren dat twee doeleinden ten grondslag liggen aan het recht van ouders om vrij te zijn van staatsinmenging. “De eerste is om ouders een aanhoudende *gelegenheid* te bieden om de lichamelijke en emotionele behoeften van hun kind te vervullen in het vestigen van familiebanden die cruciaal zijn voor een gezonde groei en ontwikkeling. Het tweede doel [...] is om het voortdurende *onderhoud* van deze familiebanden en de psychologische ouder-kindrelatie te waarborgen.”¹³⁴ Freeman reflecteert op deze bevindingen en concludeert dat de auteurs zich onvoldoende rekenschap geven van maatschappelijke veranderingen en het opkomende idee dat ‘kind-zijn’ ook een sociaal

¹²⁷ Art. 12 Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (eerste zin): “Niemand zal onderworpen worden aan willekeurige inmenging in zijn persoonlijke aangelegenheden, in zijn gezin, zijn tehuis of zijn briefwisseling, noch aan enige aantasting van zijn eer of goede naam.”

¹²⁸ Art. 17 lid 1 IVBPR: “Niemand mag worden onderworpen aan willekeurige of onwettige inmenging in zijn privé-leven, zijn gezinsleven, zijn huis en zijn briefwisseling, noch aan onwettige aantasting van zijn eer en goede naam.”

¹²⁹ Art. 8 lid 1 EVRM: “Een ieder heeft recht op respect voor zijn privéleven, zijn familie- en gezinsleven, zijn woning en zijn correspondentie.”

¹³⁰ Art. 16 lid 1 IVRK.

¹³¹ Art. 16 lid 2 IVRK.

¹³² Schrama 2009, 75.

¹³³ *Id.*

¹³⁴ Goldstein et al 1996, 90.

concept is.¹³⁵ Kinderen zijn immers volwaardige mensen en dragers van rechten, welke af kunnen doen aan het recht van ouders om vrij te zijn van staatsinmenging. Het belang van het kind is daarin niet statisch, maar verandert mee met de tijdsgeschiedenis.¹³⁶

2.5 Conclusie

De vrijheid van ouders in de opvoeding van hun kinderen is niet onbegrensd. Naast de voor de hand liggende beperkingen, zal het kind steeds zelfstandiger zijn of haar rechten uit mogen oefenen aan de hand van zijn of haar zich ontwikkelende vermogens, die per kind verschillen.

In geval van wrijving tussen de opvattingen van de ouders en de seksuele identiteit van een kind, kunnen schadelijke uitlatingen niet worden gerechtvaardigd door een beroep op vrijheid van godsdienst of levensovertuiging. Kinderen beschikken niet enkel over een gelijkwaardig recht op vrijheid van godsdienst, ook voeren zij op grond van artikel 5 de leiding in hun ontwikkeling naar een autonoom mens. Ouders hebben daartoe een passende begeleiding te verschaffen.

De vraag is waar de grens voor overheidsingrijpen ligt bij ouders die hun ideologische opvattingen uiten en praktiseren in strijd met de seksuele identiteitsvorming van hun kind. Een interventie van overheidswege kan gerechtvaardigd zijn indien het belang van het kind dat vereist. De interpretatie en reikwijdte van het belang van het kind behoeven daarom een nadere analyse.

¹³⁵ Freeman 1997, *IJLPPF*, 361.

¹³⁶ *Id.*, 383.

3. BELANG VAN HET KIND

3.1 Inleiding

Het belang van het kind uit artikel 3 is een van de kernbeginselen van het IVRK. Het is daarmee leidend in het opmaken van de balans tussen het recht van kinderen op een autonome seksuele identiteitsvorming en het recht van ouders om hun kinderen volgens een bepaalde levensbeschouwelijke visie op te voeden. Het belang van het kind is echter een multi-interpretabel concept. Door interpretatie en implementatie van artikel 3 in lijn met de andere bepalingen van het verdrag, kunnen de wetgever, rechters en bestuurlijke en sociale autoriteiten het concept van het belang van het kind verduidelijken en concreet toepassen.¹³⁷

Het belang van het kind als concept is voortdurend in ontwikkeling. Freeman stelt dat kinderrechten samenhangen met bepaalde verantwoordelijkheden die op de schouders van ouders en de gemeenschap rusten, in het bijzonder als het gaat om nieuwe ontwikkelingen op het gebied van recht en ethiek. Hij merkt op dat er een “kloof” moet worden overbrugd tussen de toenemende erkenning van kinderrechten en de verantwoordelijkheden die ouders en de maatschappij hebben.¹³⁸ “Kinderrechten worden vaak gekenmerkt in termen van bescherming van het individuele kind, in plaats van in termen van emancipatie van kinderen als zodanig, of zelfs het beschermen van hun rechten als een groep. Mede hierdoor is de zorg voor kinderen nog altijd veelal geworteld in het individuele kind, in plaats van kinderen in het algemeen.”¹³⁹

Maar, zo betoogt Freeman, wanneer het debat zich toespitst op de beste manier om kinderrechten te bepleiten en de zaak van kinderen te behartigen, gaat het niet om de bescherming van een bepaald kind tegen een mishandelende of nalatige volwassene. Het moet gaan over het vestigen van structuren om de rechten van kinderen te beschermen, hun integriteit te bewaren en hun persoonlijkheid te erkennen.¹⁴⁰ Freeman merkt daarbij op dat voor de invulling en implementatie van het belang van het kind in ieder geval de rechten van het kind moeten worden geëerbiedigd.¹⁴¹ Het belang van het kind in de zin van artikel 3, eerste lid, moet volgens hem worden beschouwd als “een beginsel dat zowel wordt

¹³⁷ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 14, VN-document CRC/C/GC/14 (2013), par. 32.

¹³⁸ Freeman 1997, 185.

¹³⁹ *Id.*, 188.

¹⁴⁰ *Id.*, 189.

¹⁴¹ Freeman 2007, 51-60.

geconcretiseerd als beperkt door de rechten waarin het verdrag voorziet”.¹⁴² Tobin¹⁴³ stelt daartoe dat “van een voorgestelde uitkomst niet kan worden gezegd dat het in het belang van het kind is, als het in strijd is met de bepalingen van het verdrag”.¹⁴⁴ De vraag is hoe deze benadering van het belang van het kind zich verhoudt tot de seksuele identiteit van het kind.

3.2 Recht op identiteit

De adolescentie is een periode die wordt gekenmerkt door een snelle opeenvolging van fysieke, cognitieve en sociale veranderingen, waaronder de seksuele en reproductieve ontwikkeling. Hoewel jongvolwassenen over het algemeen een gezonde bevolkingsgroep zijn, stelt de adolescentie ook nieuwe uitdagingen aan de gezondheid en ontwikkeling door hun relatieve kwetsbaarheid en druk vanuit de samenleving. Deze uitdagingen behelzen het ontwikkelen van een individuele identiteit en ontdekken van de eigen seksualiteit.¹⁴⁵

3.2.1 Artikel 8 IVRK: eerbiediging van identiteit

Freeman stelt dat “er weinig fundamentele rechten zijn dan het recht op identiteit”.¹⁴⁶ De bewering dat kinderen recht hebben op hun eigen identiteit wordt aanzienlijk versterkt door internationale mensenrechten.¹⁴⁷ Zo bepaalt het IVRK in artikel 8 dat verdragsstaten “[zich] verbinden tot eerbiediging van het recht van het kind zijn of haar identiteit te behouden.”¹⁴⁸ Het begrip ‘identiteit’ wordt niet expliciet gedefinieerd door het verdrag, maar omvat in ieder geval de nationaliteit, naam en familiebetrekkingen zoals wettelijk erkend.

Artikel 8 ontstond in reactie op de gruweldaden van het militaire regime in Argentinië, waarbij baby’s direct na geboorte werden weggenomen voordat ze konden worden geregistreerd.¹⁴⁹ Hoewel het recht op identiteit dus met name ziet op de noodzaak tot geboorteregistratie, betreft het een breder verworven recht. De bepaling moet volgens Doek¹⁵⁰ worden geïnterpreteerd “in het licht van ontwikkelingen in sociale en politieke

¹⁴² Freeman 2007, 5.

¹⁴³ John Tobin is hoogleraar mensenrechten aan de Universiteit van Melbourne.

¹⁴⁴ Tobin 2006, 287.

¹⁴⁵ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 4, VN-document CRC/GC/2003/4 (2003), par. 2.

¹⁴⁶ Freeman 1997, 196-197.

¹⁴⁷ Besson 2007, 141-143.

¹⁴⁸ Art. 8 lid 1 IVRK.

¹⁴⁹ Detrick 1992, 292-294.

¹⁵⁰ Jaap E. Doek is emeritus hoogleraar familie- en jeugdrecht aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

opvattingen”, verwijzend naar jurisprudentie van het EHRM.¹⁵¹ De betekenis kan niet worden beperkt tot het gedachtegoed van de periode waarin de bepaling werd opgesteld of in werking trad.”¹⁵² De invulling van het recht op eerbiediging van de identiteit is dus onderhevig aan de moderne tijdgeest.

Het Kinderrechtencomité onderschrijft dat. Het Comité benadrukt het recht van alle kinderen op vrijheid van meningsuiting en eerbiediging van hun lichamelijke en geestelijke integriteit, genderidentiteit en groeiende autonomie. Het veroordeelt het opleggen van zogenaamde ‘behandelingen’ om te trachten de seksuele geaardheid te veranderen en gedwongen operaties of behandelingen bij intersekse kinderen.¹⁵³ Seksuele geaardheid en genderidentiteit vormen dus een wezenlijk onderdeel van de identiteit van kinderen, dat wordt erkend door het Comité en het verdrag.

In het kader van elementen waarmee rekening moet worden gehouden bij de beoordeling van het belang van het kind, overweegt het Comité het volgende ten aanzien van de identiteit van het kind: “Kinderen zijn geen homogene groep, dus diversiteit moet in aanmerking worden genomen bij het beoordelen van hun belangen. De identiteit van het kind omvat kenmerken als geslacht, seksuele geaardheid, afkomst, religie en overtuigingen, culturele identiteit en persoonlijkheid. Hoewel kinderen en jongeren universele basisbehoeften delen, is de uiting van die behoeften afhankelijk van een breed scala aan persoonlijke, fysieke, sociale en culturele aspecten, inclusief hun zich ontwikkelende vermogens. Het recht van het kind om zijn of haar identiteit te behouden wordt gewaarborgd door het verdrag (artikel 8) en moet bij de beoordeling van het belang van het kind worden geëerbiedigd en in aanmerking worden genomen.”¹⁵⁴

“Hoewel het behoud van religieuze en culturele waarden en tradities als onderdeel van de identiteit van het kind in aanmerking moet worden genomen, zijn praktijken die in tegenspraak of onverenigbaar zijn met de rechten die in het verdrag zijn vastgelegd niet in het belang van het kind. Culturele identiteit kan geen vrijstelling of rechtvaardiging voor beleidsmakers en autoriteiten op het gebied van tradities en culturele waarden vormen om te

¹⁵¹ EHRM 27 juni 1968, *Wemhoff t. Duitsland*, Series A, nr. 7, par. 8 (vert.): “Het is noodzakelijk de interpretatie te zoeken die het meest geschikt is om de doelstellingen van het verdrag te verwezenlijken, niet de interpretatie die de verplichting van de partijstaten zoveel mogelijk beperkt.”

¹⁵² Doek 2006, 10.

¹⁵³ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 20, VN-document CRC/GC/20 (2016), par. 34.

¹⁵⁴ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 14, VN-document CRC/C/GC/14 (2013), par. 55.

volharden in de ontzegging aan het kind van de rechten die door het verdrag gewaarborgd zijn.”¹⁵⁵

Het Comité is duidelijk: geen enkele culturele norm kan afbreuk doen aan het recht van het kind om zijn eigen identiteit te ontwikkelen. In samenhang met het non-discriminatiebeginsel, kan deze interpretatie van het Comité ook worden toegepast op kinderen die behoren tot een seksuele minderheid.

3.2.2 *Recht op seksuele identiteit*

Het recht op seksualiteit is relatief recent een internationale aangelegenheid geworden, omdat de regulering van seksualiteit van oudsher tot de rechtsmacht van de staat behoort.¹⁵⁶ Het recht op seksualiteit omvat het recht om zijn of haar seksualiteit uit te drukken en om vrij te zijn van discriminatie op grond van seksuele geaardheid. Het concept van het recht op seksualiteit is niet eenvoudig te duiden, omdat het wordt afgeleid uit een aantal fundamentele rechten. Seksuele geaardheid wordt door de Yogyakarta-beginselen gedefinieerd als “het vermogen van eenieder om zich emotioneel, affectief en seksueel sterk aangetrokken te voelen tot mensen van hetzelfde of het andere gender, of van meer dan één gender, en met hen intieme en seksuele relaties aan te gaan.”¹⁵⁷

Seksuele oriëntatie en genderidentiteit zijn fundamentele persoons eigenschappen. In de wetenschap bestaat grote consensus over het aangeboren en derhalve onveranderlijke karakter van deze seksuele mutaties,¹⁵⁸ hoewel de oorzaken van homoseksualiteit en genderdysforie nog niet wetenschappelijk zijn aangetoond. “Nieuw onderzoek heeft aangetoond dat het al lang vermaarde ‘homo-gen’ niet bestaat; dat verschillende genen bijdragen aan de aantrekking tot hetzelfde geslacht en dat ook een aantal andere factoren meespeelt.”¹⁵⁹ In het kader van de rechten van het kind speelt dit een belangrijke rol.

Het Kinderrechtencomité heeft in november 2018 een aanbeveling gedaan aan El Salvador om de discriminatiemaatregelen voor lhbt-kinderen te versterken.¹⁶⁰ Dit betrof de eerste aanbeveling van het Comité ooit met betrekking tot de seksuele identiteit van kinderen.

¹⁵⁵ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 14, VN-document CRC/C/GC/14 (2013), par. 57.

¹⁵⁶ International Council on Human Rights 2009, 21.

¹⁵⁷ Beginselen betreffende de toepassing van het internationaal recht inzake mensenrechten met betrekking tot seksuele geaardheid en genderidentiteit (*Yogyakarta-beginselen*), preambule.

¹⁵⁸ Zie o.m. Frankowski 2004, 1827-32, en Bryant 2007.

¹⁵⁹ O. Jones, “‘Gay gene’ theories belong in the past – now we know sexuality is far more fluid”, 30 augustus 2019, *The Guardian*.

¹⁶⁰ VN-Kinderrechtencomité, VN-document nr. CRC/C/SLV/CO/5-6, par. 13.

Het Comité verzocht Malta om statistische gegevens te verstrekken over geweld tegen kinderen op basis van hun seksuele geaardheid of genderidentiteit, en over kinderen die in gezinnen met lhbt-ouders wonen.¹⁶¹ Polen werd gevraagd naar maatregelen om intersectionele discriminatie¹⁶² van kinderen te verbieden, waaronder haatmisdrijven tegen lhbt-kinderen en de toename van homofobie.¹⁶³ Dit duidt op een verschuiving in de interpretatie van het belang van het kind door het Comité met betrekking tot seksuele identiteit. Ook binnen het gezin moeten kinderen hun seksuele identiteit veilig kunnen vormen en ontwikkelen. De overheid moet daarvoor instaan.

3.2.3 *Autonomie van lhbt-kinderen*

De overheid moet waarborgen dat kinderen hun stem en identiteit kunnen laten horen en zien.¹⁶⁴ Hoewel het IVRK erkenning geeft aan kinderen in bijzondere (of bijzonder moeilijke) omstandigheden,¹⁶⁵ betoogt Freeman dat het verdrag niet ver genoeg gaat. Hij stelt dat het verdrag de rechten van lhbt-kinderen lijkt te marginaliseren. Zo voorziet artikel 2 niet expliciet in non-discriminatie op grond van seksuele geaardheid en “strekt het te ver om dit onder ‘andere status’ te sorteren”.¹⁶⁶

De *travaux préparatoires* van het verdrag maken duidelijk dat met ‘andere status’ wordt verwezen naar een onwettige afstammingsrelatie tot de ouder.¹⁶⁷ Ten aanzien van het recht op uitingsvrijheid van het kind (in artikel 11) moet worden betwijfeld of seksualiteit een uitdrucksvorm is; volgens de (thans opgeheven) Europese Commissie voor de Rechten van de Mens omvat het begrip ‘uiting’¹⁶⁸ geen enkele notie van de fysieke uitdrukking van gevoelens, zoals de uitdrukking van liefde binnen een seksuele relatie.¹⁶⁹ De bepalingen van het IVRK omtrent gezondheid en onderwijs verwijzen respectievelijk naar voorlichting over

¹⁶¹ VN-Kinderrechtencomité, VN-document nr. CRC/C/MLT/Q/3-6, 5 november 2018, par. 15.

¹⁶² Moon 2006, 89, definitie (vertaald): “Intersectionele discriminatie verwijst naar een situatie waarin meerdere gronden op zodanige wijze tegelijkertijd op elkaar inwerken, dat zij onscheidbaar zijn.”

¹⁶³ VN-Kinderrechtencomité, VN-document nr. CRC/C/POL/QPR/5-6, 21 november 2018, par. 10.

¹⁶⁴ Art. 12 lid 1 IVRK (het recht om gehoord te worden): “De Staten die partij zijn, verzekeren het kind dat in staat is zijn of haar eigen mening te vormen, het recht die mening vrijelijk te uiten in alle aangelegenheden die het kind betreffen, waarbij aan de mening van het kind passend belang wordt gehecht in overeenstemming met zijn of haar leeftijd en rijpheid.”

¹⁶⁵ Zie artt. 30, 24 lid 3, 17 onder (d) en 20 lid 1 IVRK.

¹⁶⁶ Freeman 2000, 283.

¹⁶⁷ Centre for Human Rights, ‘Legislative History of the Convention on the rights of the Child 1978–1989: Vol I’ (1995), 333.

¹⁶⁸ Art. 10 lid 1 EVRM (eerste zin): “Een ieder heeft recht op vrijheid van meningsuiting.”

¹⁶⁹ ECRM 12 oktober 1978, nr. 7215/75 (*X tegen het Verenigd Koninkrijk*).

gezinsplanning¹⁷⁰ en naar ‘verantwoord leven in een vrije samenleving’, ‘verdraagzaamheid’ en ‘gelijkheid van geslachten’.¹⁷¹ Nergens in het verdrag wordt dus expliciet verwezen naar seksuele geaardheid of genderidentiteit.

Toch geeft het verdrag mogelijk antwoord op de vraag of kinderen autonoom zijn met betrekking tot hun seksuele identiteit. Volgens Kamchedzera¹⁷² is artikel 5 in beginsel een vaststelling van het kind als drager van rechten.¹⁷³ De bepaling stelt duidelijk dat de passende begeleiding consistent moet zijn met de zich ontwikkelende vermogens van het kind. Dit betekent ten eerste dat het kind, ongeacht leeftijd en situatie, moet worden erkend als actieve deelnemer aan zijn of haar eigen ontwikkeling.¹⁷⁴ De tweede betekenis is dat de ouderlijke begeleiding de vermogens van het kind zowel moeten evenaren als stimuleren. “De ouders moeten hun rol benaderen als een plichtskwestie.”¹⁷⁵ Hoewel de praktijk verdeeld is, zullen ouders in het licht van artikel 5 de integriteit van hun kind moeten respecteren en accepteren, ook als hij of zij reeds vroeg ontdekt tot een seksuele minderheid te behoren. Onderzoek heeft immers aangetoond dat kinderen al op zeer jonge leeftijd in staat zijn om op autonome wijze zich over hun leven uit te drukken en gewichtige beslissingen te nemen.¹⁷⁶ Deze interpretatie van artikel 5 kan bijdragen aan passender overheidsbeleid ten aanzien van de seksuele identiteit van kinderen.¹⁷⁷

¹⁷⁰ Art. 24 lid 2 onder (f) IVRK.

¹⁷¹ Art. 29 lid 1 onder (d) IVRK.

¹⁷² Garton Kamchedzera is universitair hoofddocent kinderrechten aan de Universiteit van Malawi.

¹⁷³ Kamchedzera 2012, 13.

¹⁷⁴ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 7, VN-document CRC/C/GC/7 (2005), par. 14.

¹⁷⁵ Kamchedzera 2012, 36-37.

¹⁷⁶ Varadan 2019, 332.

¹⁷⁷ *Id.*, 309.

3.2.4 *Seksuele voorlichting*

Voor een gezonde ontwikkeling van de seksuele identiteit zijn onderwijs en voorlichting van onderling afhankelijk belang.¹⁷⁸ Kinderen hebben een recht op onderwijs.¹⁷⁹ Het recht op onderwijs is zowel een mensenrecht op zich alsook een onmisbaar middel om andere mensenrechten te realiseren,¹⁸⁰ zoals het recht op gezondheid, het recht op informatie en seksuele en reproductieve rechten. Het recht op omvangrijke seksuele voorlichting maakt derhalve deel uit van het recht op onderwijs. Daarbij moet bijzondere aandacht worden besteed aan diversiteit, omdat iedereen het recht heeft om met zijn of haar eigen seksualiteit om te (leren) gaan zonder gediscrimineerd te worden op grond van seksuele geaardheid of genderidentiteit.¹⁸¹ Seksuele voorlichting dient daarmee ook als basisinstrument voor het beëindigen van discriminatie van personen van verschillende seksuele geaardheden en genderidentiteiten.¹⁸² Onderwijs over gelijkheid, gender en seksualiteit moet bijdragen aan het bestrijden van de stigmatisering van seksuele minderheden. Het is daartoe noodzakelijk om stereotypen over gender en seksualiteit in scholen ter discussie te stellen.¹⁸³

3.3 *Bescherming tegen discriminatie*

Voor de concrete invulling van het belang van het kind met betrekking tot de seksuele ontwikkeling en identiteit van het kind zijn de relevante bepalingen van het verdrag leidend. Een van de voornaamste bepalingen waar lhbt-kinderen door worden beschermd, is het recht op non-discriminatie.

3.3.1 *Artikel 2 IVRK: het recht op non-discriminatie*

Het recht op non-discriminatie is een mensenrecht. Binnen het kader van het IVRK wordt dit recht beschouwd als overkoepelend ter bescherming van de sectorale rechten in het

¹⁷⁸ VN-Rapporteur voor het recht op onderwijs, VN-document nr. A/65/162 (2010), pars. 10-13.

¹⁷⁹ Artt. 28-29 IVRK.

¹⁸⁰ VN-Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten, Algemene opmerking nr. 13 (1999), VN-document E/C.12/1999/10, par. 1.

¹⁸¹ Op 3 juni 2008 heeft de Algemene Vergadering van de Organisatie van Amerikaanse Staten bij consensus een resolutie aangenomen getiteld "Mensenrechten, seksuele geaardheid en genderidentiteit" (AG/Res. 2435). In hetzelfde jaar nam de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties een Verklaring over het onderwerp aan (GA/10801). Zie voor jurisprudentie over discriminatie op grond van seksuele geaardheid of genderidentiteit o.m. *Toonen tegen Australië* voor het Mensenrechtencomité; *Dudgeon tegen het Verenigd Koninkrijk* en *S.L. tegen Oostenrijk* voor het EHRM.

¹⁸² VN-Rapporteur voor het recht op onderwijs, VN-document nr. A/65/162 (2010), par. 23.

¹⁸³ Muižnieks 2014.

verdrag.¹⁸⁴ De bepaling verplicht overheden de rechten van het kind zonder enige discriminatie te eerbiedigen en alle passende maatregelen te nemen om te waarborgen dat het kind tegen iedere vorm van discriminatie wordt beschermd.¹⁸⁵

Vrijheid van discriminatie is een van de grondbeginselen van een democratische samenleving. In Nederland is aanzetten tot discriminatie tegen mensen vanwege hun geslacht of seksuele geaardheid strafbaar gesteld in artikel 137d van het Wetboek van Strafrecht.¹⁸⁶ Onder discriminatie vanwege geslacht wordt ook verstaan discriminatie op grond van geslachtskenmerken, genderidentiteit en genderexpressie.¹⁸⁷

Voor de Nederlandse interpretatie van dit beginsel hebben zowel de Europese Unie als de Raad van Europa een belangrijke rol gespeeld. De EU-instellingen hebben een reeks richtlijnen aangenomen die zeer relevant zijn voor aangelegenheden betreffende kinderen. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) heeft een aanzienlijke hoeveelheid jurisprudentie ontwikkeld over de vrijheid van discriminatie op grond van artikel 14 van het EVRM over het verbod op discriminatie, in samenhang met andere artikelen van het verdrag.¹⁸⁸ Wanneer het EHRM vaststelt dat personen in een relevante vergelijkbare situatie verschillend zijn behandeld, zal het onderzoeken of een objectieve en redelijke rechtvaardiging bestaat. Zo niet, dan zal de conclusie luiden dat sprake is van discriminatoire behandeling, in strijd met artikel 14 EVRM.¹⁸⁹ In artikel 14 EVRM wordt ‘seksualiteit’ niet expliciet genoemd als beschermde grond. Desondanks heeft het Hof in een aantal zaken verklaard dat seksualiteit deel uitmaakt van de ‘andere’ gronden die worden beschermd door artikel 14 EVRM.¹⁹⁰

¹⁸⁴ UNICEF, Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child (2007), 21.

¹⁸⁵ Art. 2 IVRK.

¹⁸⁶ Art. 137d lid 1 WvS: “Hij die in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, aanzet tot haat tegen of discriminatie van mensen of gewelddadig optreden tegen persoon of goed van mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun geslacht, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie.”

¹⁸⁷ Art. 1 lid 2 Awgb.

¹⁸⁸ Art. 14 EVRM: “Het genot van de rechten en vrijheden die in dit Verdrag zijn vermeld, moet worden verzekerd zonder enig onderscheid op welke grond ook, zoals geslacht, ras, kleur, taal, godsdienst, politieke of andere mening, nationale of maatschappelijke afkomst, het behoren tot een nationale minderheid, vermogen, geboorte of andere status.”

¹⁸⁹ Handbook on European law relating to the rights of the child, European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe (2015), 48.

¹⁹⁰ Zie o.m. EHRM 26 februari 2002, *Fretté t. Frankrijk*, nr. 36515/97, par. 32.

Seksuele discriminatie kan worden opgedeeld in discriminatie op basis van sekse, genderidentiteit en seksuele geaardheid. Dit onderzoek beperkt zich enkel tot de laatste twee categorieën, omdat dit de kinderen betreft die onderdeel uitmaken van een seksuele minderheid.

3.3.2 *Discriminatie op basis van seksuele identiteit*

Onder genderidentiteit wordt verstaan eenieders diepgevoelde, persoonlijke beleving van zijn gender, die al dan niet overeen kan komen met het bij de geboorte meegekregen geslacht, met inbegrip van de persoonlijke beleving van het lichaam (waarbij het kan gaan om aanpassing van het uiterlijk of van lichaamsfuncties door een medische of chirurgische ingreep of anderszins, mits daarvoor in vrijheid is gekozen) en andere genderuitingen, waaronder kleding, spraak en gedrag.¹⁹¹ Onder seksuele geaardheid wordt verstaan het vermogen van eenieder om zich emotioneel, affectief en seksueel sterk aangetrokken te voelen tot mensen van hetzelfde of het andere gender, of van meer dan één gender, en met hen intieme en seksuele relaties aan te gaan.¹⁹²

Individuele met verschillende seksuele oriëntaties zijn in de recente geschiedenis veelvuldig gediscrimineerd en blijven een kwetsbare groep in de huidige samenleving. Vormen van discriminatie tegen deze lhbtq-personen omvatten de ontkenning van het recht op leven, het recht op werk en het recht op privéleven; niet-erkenning van persoonlijke en familierelaties; inmenging in de menselijke waardigheid en de veiligheid van de persoon, schendingen van het recht om vrij te zijn van foltering; discriminatie bij socio-economische en culturele rechten, waaronder huisvesting, gezondheidszorg en onderwijs; en druk om te zwijgen en onzichtbaar te blijven.¹⁹³ Tweeënzeventig landen handhaven wetten die seks tussen volwassen personen van hetzelfde geslacht strafbaar stellen.¹⁹⁴ Zeven landen (of delen daarvan) leggen de doodstraf op voor seksuele relaties tussen personen van hetzelfde geslacht.¹⁹⁵ Bovendien stelt een groot aantal landen zich zeer terughoudend op met

¹⁹¹ Beginselen betreffende de toepassing van het internationaal recht inzake mensenrechten met betrekking tot seksuele geaardheid en genderidentiteit (*Yogyakarta-beginselen*), inleiding (noot 2).

¹⁹² Beginselen betreffende de toepassing van het internationaal recht inzake mensenrechten met betrekking tot seksuele geaardheid en genderidentiteit (*Yogyakarta-beginselen*), inleiding (noot 1).

¹⁹³ O'Flaherty & Fisher 2008, 208.

¹⁹⁴ "72 countries where homosexuality is illegal", 11 juni 2019, te vinden op: <https://76crimes.com/76-countries-where-homosexuality-is-illegal/> (laatst geraadpleegd op 29 januari 2020).

¹⁹⁵ Brunei (zie o.m. H. Ellis-Petersen, "Brunei introduces death by stoning as punishment for gay sex", 28 maart 2019, *The Guardian*), Iran, Jemen, Saoedi-Arabië, Soedan, de twaalf noordelijke deelstaten van Nigeria en de zuidelijke delen van Somalië; zie o.m. Carroll 2016, 37.

betrekking tot acceptatie van seksuele minderheden. Dit is de maatschappelijke realiteit waarin lhbt-kinderen opgroeien.

Het VN-Kinderrechtencomité dringt aan op “intrekking van alle wetten die personen strafbaar stellen of anderszins discrimineren op grond van hun seksuele geaardheid, geslachtsidentiteit of intersekse-conditie en aanvaarding van wetten die discriminatie op grond hiervan verbieden.”¹⁹⁶

3.3.3 Europese jurisprudentie

Zaken voor het Hof van Justitie van de Europese Unie (HvJ-EU) en het EHRM aangaande genderidentiteit en seksuele geaardheid betreffen met name volwassenen die omwille van hun seksuele identiteit worden gediscrimineerd door werkgevers,¹⁹⁷ bij medische ingrepen,¹⁹⁸ bij asielaanvragen,¹⁹⁹ in het strafrecht²⁰⁰ en in familierechtelijke kwesties van huwelijk,²⁰¹ adoptie²⁰² en erfopvolging.²⁰³ Over negatieve beïnvloeding van de seksuele ontwikkeling en identiteit van kinderen wordt voor het HvJ-EU en het EHRM niet geprocedeerd op grond van non-discriminatie.

Het Europees Sociaal Handvest (ESH) lijkt dit wel te doen. In de *Interights*-zaak²⁰⁴ heeft het Europees Comité voor Sociale Rechten (ECSR), dat controleert of de aangesloten landen de regels van het handvest naleven, uitspraak gedaan over het gebruik van homofobe taal in schoolboeken. Het ECSR verklaarde dat, hoewel staten over een ruime beoordelingsmarge beschikken bij het bepalen van de inhoud van onderwijsprogramma's, zij

¹⁹⁶ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 20, VN-document CRC/GC/20 (2016), par. 34.

¹⁹⁷ HvJ-EU 25 april 2013, C-81/12, *Asociația Accept t. Consiliul Național pentru Combaterea Discriminării*; HvJ-EU 29 april 2015, C-528/13, *Geoffrey Léger t. Ministre des Affaires sociales, de la Santé et des Droits des femmes and Etablissement français du sang*.

¹⁹⁸ EHRM 10 maart 2015, *Y.Y. t. Turkije*, 14793/08; EHRM 12 juni 2003, *Van Kück t. Duitsland*, nr. 35968/97, pars. 30 en 90-91.

¹⁹⁹ HvJ-EU 2 december 2014, zaken C-148/13 tot en met C-150/13, *A. et al t. Staatssecretaris van Veiligheid en Justitie* [GC]; HvJ-EU 7 november 2013, zaken C-199/12 tot en met C201/12, *X. en Y. en Z. t. Minister voor Immigratie en Asiel*; EHRM 5 juli 2016, *O.M. t. Hongarije*, nr. 9912/15.

²⁰⁰ EHRM 9 januari 2003, *S.L. t. Oostenrijk*, nr. 45330/99; EHRM 7 november 2013, *E.B. et al t. Oostenrijk*, nrs. 31913/07, 38357/07, 48098/07, 48777/07 en 48779/07.

²⁰¹ EHRM 16 juli 2014, *Hämäläinen t. Finland* [GC], nr. 37359/09; EHRM 30 juni 2016, *Taddenci en McCall t. Italië*, nr. 51362/09; EHRM 24 juni 2010, *Schalk en Kopf t. Oostenrijk*, nr. 30141/04.

²⁰² EHRM 22 januari 2008, *E.B. t. Frankrijk* [GC], nr. 43546/02.

²⁰³ HvJ-EU 7 januari 2004, C-117/01, *K.B. t. National Health Service Pensions Agency and Secretary of State for Health*; EHRM 24 juli 2003, *Karner t. Oostenrijk*, nr. 40016/98, pars. 34-43.

²⁰⁴ ECSR 30 maart 2009, *International Centre for the Legal Protection of Human Rights (Interights) t. Kroatië*, nr. 45/2007.

door middel van het nationale rechtssysteem moeten waarborgen dat door de overheid goedgekeurd onderwijs op het gebied van seksuele en reproductieve gezondheid objectief en non-discriminatoir is. Het ECSR constateerde dat het onderwijsmateriaal dat in het Kroatische curriculum wordt gebruikt, mensen met een homoseksuele geaardheid op een duidelijk vooringenomen, discriminerende en vernederende manier heeft beschreven en gepresenteerd. Volgens het ESCR mag gezondheidsonderwijs niet worden gebruikt als instrument om vernederende stereotypingen en hardnekkige vooroordelen te versterken, omdat dit bijdraagt aan sociale uitsluiting van historisch gemarginaliseerde groepen en anderen die geconfronteerd worden met systematische discriminatie, en andere vormen van sociale benadeling die het effect hebben de menselijke waardigheid te ontzeggen.²⁰⁵ Het ECSR kwam in casu derhalve tot het oordeel dat de discriminerende verklaringen een schending vormden van het recht op gezondheidsonderwijs (artikel 11, tweede lid van het ESH) in het licht van de non-discriminatieclausule.²⁰⁶

In de context van seksuele vorming en gezondheidsonderwijs trekt het ESCR een grens wanneer het potentieel schade veroorzaakt aan de (seksuele) ontwikkeling en identiteit van kinderen. Dergelijk onderwijsmateriaal heeft namelijk niet alleen een discriminerende en vernederende werking op personen met een niet-heteroseksuele oriëntatie, maar geeft ook een vertekend beeld van de menselijke seksualiteit aan kinderen die aan dit materiaal worden blootgesteld.²⁰⁷ Het ESCR verruimt met deze uitspraak het beoordelingskader voor discriminatie. Hoewel onderwijsmateriaal een concreet beleidsaspect is, volgt de vraag waar de grens ligt voor het uiten of bevestigen van bepaalde (negatieve) opvattingen ten aanzien van seksuele minderheden.

3.3.4 *Indirecte discriminatie*

De vrijheid van gedachten, religie en meningsuiting vormen een van de belangrijkste fundamenteën van een democratische rechtsstaat. Het gaat niet alleen op voor opvattingen die in de samenleving op breed draagvlak kunnen rekenen, maar juist ook voor die opvattingen die choqueren, kwetsen of verontrusten.²⁰⁸ De vraag is waar uitingsvrijheid overgaat in discriminatie of daadwerkelijke schade.

²⁰⁵ *Id.*, par. 48.

²⁰⁶ *Id.*, par. 66.

²⁰⁷ ECSR 30 maart 2009, *International Centre for the Legal Protection of Human Rights (Interights) t. Kroatië*, nr. 45/2007, par. 61.

²⁰⁸ EHRM 7 december 1976, *NJ 1978/236 (Handyside)*.

Discriminatie uit zich echter niet altijd op een open en eenvoudig te identificeren manier.²⁰⁹ *Hate speech* omvat alle publieke uitlatingen die haat, discriminatie of vijandigheid jegens een specifieke groep verspreiden, aanzetten, bevorderen of rechtvaardigen. Het is gevaarlijk, omdat het bijdraagt aan een groeiend klimaat van intolerantie tegen bepaalde groepen. Verbale aanvallen kunnen daarbij overslaan in fysieke aanvallen.²¹⁰

De overheid kan discriminatie en geweld in de hand werken door wetten die direct of indirect mensen criminaliseren wegens hun seksuele geaardheid of genderidentiteit. Zo zijn er aanwijzingen dat van een grondwettelijk verbod op het huwelijk tussen personen van gelijk geslacht²¹¹ een stigmatiserende werking uitgaat.²¹² Door middel van wetten die 'homopropaganda' verbieden²¹³ kunnen fundamentele vrijheden van seksuele minderheden worden ingeperkt en het werk van lhbt-organisaties en mensenrechtenactivisten worden bedreigd.²¹⁴ Dergelijke wetten leiden tot geweld tegen kinderen en jonge activisten die zich uitspreken tegen discriminatie.²¹⁵

Volgens de Hoge Commissaris voor de Rechten van de Mens mogen "maatschappelijke opvattingen tegen seksuele minderheden niet worden gebruikt als rechtvaardiging voor de invoering van discriminerende wetten en beleidsmaatregelen, de handhaving van discriminatoire behandelingen of het nalaten van onderzoek en vervolging naar degenen die geweld plegen tegen lhbt-kinderen. Staten moeten optreden om vooroordelen en stereotypen uit te bannen door middel van antidiscriminatie-initiatieven op scholen en door publieke voorlichtingscampagnes."²¹⁶ De overheid heeft bovendien de plicht lhbt-jongeren te beschermen tegen potentieel schadelijke praktijken vanuit zowel het gezin als de maatschappij.²¹⁷

²⁰⁹ Bureau van de Europese Unie voor de grondrechten en de Raad van Europa, 'Handboek over het Europese non-discriminatierecht' (2010), 131.

²¹⁰ Handbook on European non-discrimination law, European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe (2018), 86.

²¹¹ In Europa hebben Armenië, Bulgarije, Georgië, Hongarije, Kroatië, Letland, Litouwen, Moldavië, Montenegro, Oekraïne, Polen, Servië, Slowakije en Wit-Rusland een dergelijk grondwettelijk verbod (januari 2020).

²¹² Meyer 2003, 680.

²¹³ AP, 'Russia passes anti-gay-law', 30 juni 2013, *The Guardian*.

²¹⁴ A. Luhn, 'LGBT website founder fined under Russia's gay propaganda laws', 29 juli 2015, *The Guardian*.

²¹⁵ OHCHR, 'Discriminated and made vulnerable: Young LGBT and intersex people need recognition and protection of their rights International Day against Homophobia, Biphobia and Transphobia', 13 mei 2015 (online).

²¹⁶ *Id.*

²¹⁷ Varadan 2019, 326.

3.4 Bescherming tegen schadelijke praktijken

Lesbische, homoseksuele, biseksuele, transgender en intersekse kinderen zijn vaak het slachtoffer van pesten en geweld op scholen, thuis en via sociale media. Dit heeft een schadelijk effect op hun welzijn en weerhoudt hen van openheid over hun persoonlijke identiteit. Zoals alle kinderen worden ook lhbt-kinderen beschermd door mensenrechten en hebben ze een veilige omgeving nodig om volledig te kunnen participeren in de samenleving.²²²

Het VN-Kinderrechtencomité stelt dat een respectvolle, ondersteunende en geweldloze opvoedingsomgeving van essentieel belang is voor de verwezenlijking van de individuele persoonlijkheden van kinderen en de ontwikkeling van sociale en verantwoordelijke burgers.²²³ Het Comité verwijst daarbij naar onderzoek dat aantoont dat het voorkomen van geweld in één generatie de kans op geweld in de volgende vermindert.

3.4.1 Artikel 19 IVRK: bescherming tegen geweld

Het IVRK gebiedt in artikel 19 overheden maatregelen te nemen “om het kind te beschermen tegen alle vormen van lichamelijk of geestelijk geweld” en verwaarlozing.²²⁴ Het tweede lid van artikel 19 bepaalt dat de beschermingsmaatregelen doeltreffende procedures dienen te omvatten voor de invoering van sociale programma’s. Zo moet worden voorzien in de nodige ondersteuning van het kind en degenen die zorg voor het kind dragen, en kunnen potentiële gevallen van geweld worden voorkomen.²²⁵ Implementatie van artikel 19 vormt daarom “een onmisbare strategie in het verminderen en voorkomen van alle vormen van geweld”.²²⁶ Implementatie is direct bevorderlijk voor “sociale vooruitgang en een hogere levensstandaard”,²²⁷ waarbij de invoering van een effectief meldsysteem voor mishandeling en verwaarlozing “cruciaal” is.²²⁸ Hoewel bescherming tegen geweld een belangrijk onderliggend thema is binnen de discussie over seksuele identiteit, richt dit onderzoek zich slechts in beknopte bewoordingen op geweld in ruime zin tegen kinderen die behoren tot

²²² Muižnieks 2014.

²²³ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 13, VN-document CRC/C/GC/13 (2011), par. 14.

²²⁴ Art. 19 lid 1 IVRK.

²²⁵ Art. 19 lid 2 IVRK.

²²⁶ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 13, VN-document CRC/C/GC/13 (2011), par. 14; zie ook Freeman 2007, 70.

²²⁷ IVRK, preambule.

²²⁸ Doek 1994, 90.

een seksuele minderheid. De focus blijft daarbij behouden op de balans tussen de ouderlijke verantwoordelijkheid en de seksuele identiteit van kinderen. Deze balans wordt voornamelijk opgemaakt binnen het gezin.²²⁹

3.4.2 Bescherming van seksuele minderheden tegen schadelijke praktijken

Een aanzienlijk aantal lhbt-kinderen ervaart vooroordelen, geweld en andere schadelijke praktijken binnen het gezin. De acceptatie van deze kinderen is nog steeds moeilijk voor veel ouders en andere familieleden, ook in Nederland. Uit een onderzoek van het Europees Bureau voor de grondrechten (FRA) over de ervaringen van discriminatie en geweld van seksuele minderheden, blijkt dat 48 procent van de jongvolwassenen niet of nauwelijks open is over hun seksuele identiteit naar familieleden.²³⁰ Wanneer ze – ongeacht een *coming-out* – gedwongen worden hun familie te verlaten, lopen jonge lhbt-mensen een groot risico dakloos te worden. In Nederland is geen landelijk onderzoek verricht met betrekking tot het aantal lhbt-mensen onder de dak- en thuislozen,²³¹ hoewel landelijk kennisinstituut Movisie in opdracht van de gemeente Amsterdam wel onderzoek heeft gedaan naar de ervaringen en behoeften van deze jongeren.²³²

Volgens Canadees-Amerikaans onderzoek is onder dak- en thuisloze jongeren sprake van een oververtegenwoordiging van seksuele minderheden. Naar schatting identificeert 25 tot 40% van de dak- en thuisloze jongeren zich als behorend tot een seksuele minderheid.²³³ De belangrijkste oorzaak van dakloosheid wordt gevonden in afwijzing of non-acceptatie van ouders of andere familieleden.²³⁴ Dat een openlijke *coming-out* richting de ouders niet vanzelfsprekend is, geldt in het bijzonder voor orthodox-religieuze gemeenschappen.²³⁵

Het VN-Kinderrechtencomité dringt er bij overheden op aan doeltreffend actie te ondernemen om lhbt-jongeren te beschermen tegen alle vormen van geweld, discriminatie of pesten door mensen bewuster te maken van de gevolgen en door veiligheids- en ondersteuningsmaatregelen te implementeren.²³⁶ Als jongeren worden uitgestoten uit hun

²²⁹ Varadan 2019, 319-320.

²³⁰ EU Fundamental Rights Agency, 'EU LGBT survey – European Union lesbian, gay, bisexual and transgender survey – Results at a glance' (mei 2013), 25.

²³¹ Maurits Boote, 'Dakloze LHBT-jongere wordt vergeten in onze maatschappij', 5 maart 2015, *Het Parool*.

²³² De Groot et al 2018.

²³³ Edidin et al 2012, 357.

²³⁴ Durso & Gates 2012, 4-5.

²³⁵ Bergen 2010, 202. Zie ook Wilcox 2003.

²³⁶ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 20, VN-document CRC/GC/20 (2016), par. 34.

familie of effectief worden gedwongen om hun ouderlijk huis te verlaten op grond van hun seksuele identiteit, moet de vraag worden gesteld waar de grens ligt voor overheidsingrijpen en de noodzaak voor preventieve maatregelen van overheidswege. Een grond voor ingrijpen kan wellicht worden gevonden in het terugdringen van psychische mishandeling.

3.4.3 *Psychische mishandeling*

Van psychische of emotionele mishandeling is sprake “wanneer ouders niet-incidenteel vijandigheid of afwijzing” richting het kind vertonen.²³⁷ Hieronder vallen verbale dreigingen, vernederingen, sociale isolatie, intimidatie en onredelijke eisen. Het kind leeft in angst en onzekerheid doordat het bijvoorbeeld regelmatig wordt uitgescholden of het herhaaldelijk te horen krijgt dat het niet gewenst is. Verbaal geweld omvat niet enkel negatieve opmerkingen tegen het kind zelf, maar ook denigrerende uitlatingen tegenover anderen in de aanwezigheid van het kind.²³⁸ Als een kind niet kan rekenen op liefde, warmte, geborgenheid, steun en voldoende ruimte om te ontwikkelen, kan sprake zijn van emotionele verwaarlozing.²³⁹ Het voortbestaan van individuele kinderen en hun “lichamelijke, geestelijke, intellectuele, zedelijke en maatschappelijke ontwikkeling”²⁴⁰ worden ernstig bedreigd door geweld.²⁴¹ Dit leidt op lange termijn tot specifieke problematiek voor seksuele minderheden.

Het VN-Comité voor de Rechten van het Kind maakt zich grote zorgen over het hoge percentage zelfmoorden onder jongvolwassenen in het algemeen.²⁴² Jongeren met een ‘niet-conventionele’ seksuele identiteit lopen echter een nog hoger risico op zelfbedreigend (suïcidaal) gedrag dan heteroseksuele en cisgender leeftijdsgenoten. Hier liggen moeilijkheden bij zelfacceptatie en sociale stigmatisering aan ten grondslag.²⁴³ Wetgeving die seksuele minderheden van gelijke rechten voorziet, kan dergelijke gevoelens van stigmatisering doen afnemen.²⁴⁴ Desondanks blijft het aantal zelfmoorden onder lhbt-personen aanzienlijk hoog.

²³⁷ Vink et al 2016, 1.1.2.

²³⁸ Putte et al 2013, 395.

²³⁹ Vink et al 2016, 1.1.4.

²⁴⁰ Art. 27 lid 1 IVRK.

²⁴¹ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 13, VN-document CRC/C/GC/13 (2011), par. 15.

²⁴² VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 4, VN-document CRC/GC/2003/4 (2003), par. 22.

²⁴³ Giacomo et al 2018, 1152.

²⁴⁴ R. Savage, ‘Suicides fall with gay marriage in Sweden, Denmark as stigma fades’, 14 november 2019, *Reuters*.

3.5 Conclusie

Door nieuwe pedagogische inzichten en gezaghebbende uitspraken van mensen- en kinderrechtenautoriteiten, is het belang van het kind sterk aan verandering onderhevig. Kinderen hebben een recht op eerbieding van hun identiteit op een wijze waarbij in toenemende mate ruimte moet worden geboden aan de ontwikkeling van hun seksualiteit. Ieder kind neemt daarin op autonome wijze, in lijn met de zich ontwikkelende vermogens van het kind, zelf de leiding.

Kinderen die behoren tot een seksuele minderheid moeten worden ondersteund door wetgeving en voorlichting teneinde het stigma op lhbtj-personen en discriminatie tegen hen gericht te verminderen. Ouders hebben daartoe een bijzondere en zwaarwegende verantwoordelijkheid in de bescherming van kinderen tegen schadelijke praktijken en geweld, en de bevordering van een gezonde ontwikkeling, ook indien het kind een seksuele identiteit heeft die strijdig is met de opvattingen van de ouder. De overheid moet ouders ondersteunen, preventiemaatregelen nemen, wetgeving gelijktrekken en ingrijpen indien absoluut noodzakelijk.

De Nashvilleverklaring heeft aangetoond dat ook in Nederland opvattingen bestaan die schuren met de vrije seksuele identiteitsvorming van lhbtj-jongeren. Naast de verantwoordelijkheid van ouders, is het de vraag welke rol de Nederlandse staat speelt en hoe de kinderrechtelijke bepalingen doorwerken in ons rechtstelsel. Dit komt aan bod in het volgende hoofdstuk.

4. IMPLEMENTATIE IN NEDERLAND

4.1 Inleiding

De Nashvilleverklaring benoemt expliciet dat alleen heteroseksualiteit toegestaan is, spreekt over aangeboren intersekse-condities als een “lichamelijke aandoening”, bespot transgender-identiteiten door het aan te duiden als “transgenderisme” en impliceert de immoraliteit van ieder lhbtj-persoon. Hoewel de sentimenten van deze groep gelovigen niets nieuws zijn, stuurt de verklaring een bijzonder gevaarlijke boodschap naar alle lhbtj-personen in Nederland. In het bijzonder naar hen die zich identificeren als christen of opgroeien in een christelijke omgeving, namelijk: “Je hoort niet thuis in onze religie. En iedereen die jou alleen maar accepteert, is ook geen christen.”²⁸¹

De houding van mensen ten opzichte van homoseksualiteit wordt niet alleen bepaald door persoonlijke religieuze overtuigen, maar ook door de interactie van die overtuigingen met de overheersende religieuze en wettelijke context van het land of de regio waar zij zich bevinden. Dit geldt ook voor mensen die minder religieus zijn of de lokale religieuze context niet delen.²⁸²

De vraag is in hoeverre de Nederlandse overheid verantwoordelijkheid moet nemen voor potentieel schadelijke uitlatingen van ideologische autoriteiten en ouders ten nadele van kinderen die behoren tot een seksuele minderheid.

4.2 Implementatie van het IVRK

4.2.1 Rechtstreekse werking

De Nederlandse grondwet bepaalt dat door het parlement geratificeerde internationale verdragen van algemene strekking voorrang genieten op het nationale recht²⁸³ en in beginsel rechtstreekse werking hebben.²⁸⁴ Rechter moeten wetten en gedragingen derhalve toetsen aan normen en verplichtingen onder internationaal recht en dit recht vervolgens toepassen, ook als het niet in overeenstemming is met de Nederlandse wetgeving.²⁸⁵ Het is aan de rechter

²⁸¹ E. Cruz, “The Nashville Statement Is an Attack on LGBT Christians”, 1 september 2017, *New York Times*.

²⁸² Adamczyk 2007, 17-18.

²⁸³ Art. 94 Gw: “Binnen het Koninkrijk geldende wettelijke voorschriften vinden geen toepassing, indien deze toepassing niet verenigbaar is met een ieder verbindende bepalingen van verdragen en van besluiten van volkenrechtelijke organisaties.”

²⁸⁴ Kooijmans 1994, 87.

²⁸⁵ Cassese 1986, 17.

om te bepalen of een internationale norm rechtstreekse werking heeft.²⁸⁶ Behalve doorvoering in wetgeving van de beginselen die in het verdrag zijn neergelegd door de Nederlandse wetgever, kan op sommige bepalingen uit het verdrag rechtstreeks een beroep worden gedaan voor de rechtbank.²⁸⁷

De grondwettelijke doorwerking van het IVRK impliceert niet dat alle bepalingen uit het verdrag met succes voor de Nederlandse rechter kunnen worden ingeroepen. Dit is afhankelijk van de *rechtstreekse werking* van een specifieke bepaling, die dus wordt bepaald door rechters. De Nederlandse regering heeft in haar Goedkeuringswet bij het IVRK echter neergelegd dat de artikelen 7, eerste lid (naam en nationaliteit), 9, tweede tot en met vierde lid (omgang), 10, eerste lid (gezinshereniging), 12, tweede lid (recht om te worden gehoord), 13 tot en met 16 (vrijheid van meningsuiting, godsdienst, vereniging en onrechtmatige inmenging in het privéleven), 30 (bescherming van minderheden), 37 (folterverbod en waarborgen bij vrijheidsberoving) en 40, tweede lid (eerlijk proces), rechtstreekste werking hebben, hetzij om redenen die verband houden met de bewoording van de artikelen, hetzij omdat de artikelen rechten omvatten die zijn afgeleid van bepalingen uit mensenrechtenverdragen waarvan de rechtstreekse werking reeds is erkend.²⁸⁸ Daarnaast heeft de regering benadrukt dat de artikelen 5, 8 en 12, eerste lid, mogelijk rechtstreekse werking hebben. Hoewel dit oordeel van de regering een rol speelt bij het al dan niet aannemen van rechtstreekse werking door de rechter, is deze opvatting niet doorslaggevend.²⁸⁹ Zo is door rechters aan het belang van het kind in de zin van artikel 3 IVRK ook rechtstreekse werking toegekend.²⁹⁰ Het eerste lid van artikel 3 heeft rechtstreekse werking “in zoverre het ertoe strekt dat bij alle maatregelen betreffende kinderen de belangen van het desbetreffende kind dienen te worden betrokken.”²⁹¹

²⁸⁶ *Kamerstukken II* 1980, 73ste Vergadering, 4441, Minister van Buitenlandse Zaken Christoph van der Klaauw: “De soms onvermijdelijke vaagheid van verdragsbepalingen kan ertoe leiden dat de Regering uitvoeringswetgeving noodzakelijk acht, juist om ongewenst geachte vaagheden in verdragsbepalingen te verduidelijken. Daarbij blijft overeind dat het in ons constitutionele systeem de rechter is die uitmaakt of een verdragsbepaling een rechtstreekse werking heeft.” Zie ook Fleuren 2004, 326.

²⁸⁷ Limbeek & Bruning 2015, 89, 91.

²⁸⁸ *Kamerstukken II* 1993/94, 22 855 (R1451), nr. 3, 8.

²⁸⁹ Zie o.m. HR 20 april 1990, nr. 13831, *NJ* 1992, 636 en Fleuren 2004, 309-310.

²⁹⁰ Zie o.m. Rb. Den Haag 15 februari 2018, ECLI:NL:RBDHA:2018:1640; Hof Arnhem-Leeuwarden 20 juni 2017, ECLI:NL:GHARL:2017:5292; Hof Den Haag 10 augustus 2016, ECLI:NL:GHDHA:2016:2838.

²⁹¹ ABRvS 7 februari 2012, ECLI:NL:RVS:2012:BV3716, r.o. 2.3.8.

4.2.2 *Horizontale werking*

Artikel 3 kan weliswaar worden ingeroepen voor de rechter, maar heeft geen horizontale werking. Dit betekent dat het belang van het kind niet kan worden ingeroepen tussen burgers onderling, bijvoorbeeld in een conflict tussen ouder en kind. In een uitspraak van de rechtbank Amsterdam concludeert de rechter dat “[o]p grond van het IVRK en blijkens de wetsgeschiedenis van de goedkeuringswet, openbare of particuliere instellingen voor maatschappelijk welzijn en rechterlijke instanties bij alle maatregelen betreffende kinderen de belangen van het kind als eerste in overweging [dienen] te nemen.”²⁹² Een dergelijke verplichting wordt door het IVRK niet opgelegd aan personen die over het lot van een kind beslissen, maar niet van overheidswege in een bijzondere rechtsbetrekking tot dat kind staan.

Artikel 18 IVRK, dat de ouderlijke verantwoordelijkheid omvat en fundamenteel is voor de verhouding tussen ouder en kind, heeft geen rechtstreekse werking toegekend gekregen.²⁹³ Echter, als gesteld (onder 2.3.3) vormt het eerste lid van artikel 18 volgens Freeman de grondslag voor een ouderlijke plicht om rekening te houden met het belang van het kind.²⁹⁴ Van artikel 18 gaat een aantoonbaar horizontale werking uit: volgens de *travaux préparatoires* is de bedoeling van artikel 18 niet alleen ouders te beschermen tegen te zwaar ingrijpen door de overheid. Het legt ook het beginsel neer dat ouders niet altijd van de overheid kunnen verlangen dat zij ingrijpt, juist omdat de opvoeding en ontwikkeling van hun kinderen in de eerste plaats hun verantwoordelijkheid is.²⁹⁵ Dit ziet dus ook op de balans tussen de ideologische overtuigingen van ouders en de vrije (seksuele) identiteitsvorming van hun kind.

4.2.3 *Jurisprudentie*

Er is in Nederland weinig jurisprudentie met betrekking tot ideologische uitlatingen die mogelijk schadelijk zijn voor kinderen die behoren tot een seksuele minderheid.

In een zaak omtrent de verspreiding van anti-homoflyers in Amsterdam, waarbij de verdachte schuldig werd bevonden aan het beledigen en aanzetten tot discriminatie van homoseksuele personen, vatte de Rechtbank het als volgt samen: “In Nederland moet iedereen, ongeacht zijn seksuele geaardheid, van de zich hem toekomende burgerrechten

²⁹² Rb. Amsterdam 10 januari 2013, ECLI:NL:RBAMS:2013:BY8619, *NJF* 2013/98, par. 4.6.

²⁹³ CRvB 22 november 2010, ECLI:NL:CRVB:2010:BO3025, r.o. 6.5.3.

²⁹⁴ Freeman 2016, 58.

²⁹⁵ VN-document E/CN.4/L.1575, nr. 91 (1981).

kunnen genieten en zich veilig kunnen voelen. Het religieuze debat over homoseksualiteit mag bestaan, mits dit met respect en zonder onnodig grievende en onware verwijzingen wordt gevoerd.”²⁹⁶ Hoewel de betreffende flyers beduidend kwalijke inhoud bevatten door homoseksualiteit in verband te brengen met kindermisbruik, zijn hiermee de grenzen van het debat aangegeven. En hoewel de Nashvilleverklaring de intentie heeft een theologische leerstelling te zijn, betoogt dit onderzoek dat een negatieve en dogmatische houding ten opzichte van seksuele identiteit in het algemeen zeer schadelijk kan zijn.

De ideologische overtuigingen van ouders in relatie tot een gezonde ontwikkeling van hun kinderen komt naar voren in een aantal rechterlijke uitspraken. Zo verleende het Gerechtshof Leeuwarden een ondertoezichtstelling met een machtiging uithuisplaatsing voor kinderen die ernstig in hun ontwikkeling werden bedreigd, omdat hun ouders consistent noodzakelijke hulp weigerden. Zij hebben zich daarbij onder meer op hun godsdienstige overtuiging beroepen. Het Hof oordeelt dat “de ouders vrij [zijn] om naar eigen inzicht invulling te geven aan hun godsdienstige overtuiging, maar deze vrijheid zijn grens [vindt] in de bescherming van de gezondheid van de kinderen.”²⁹⁷

Eerder stelde de Rechtbank Groningen vier kinderen in een islamitisch gezin onder toezicht, omdat zij van oordeel was dat de kinderen in hun ontwikkeling werden bedreigd. “De bedreiging in de ontwikkeling van de kinderen is vooral gelegen in het feit dat zij opgroeien zowel binnen de Marokkaanse als de Nederlandse cultuur en de wijze waarop daarmee pedagogisch wordt omgegaan.” Naar het oordeel van de kinderrechter is door de geslotenheid van het gezin en het dominante karakter van de vader “weinig ruimte voor een eigen *identiteitsvorming* van de kinderen.”²⁹⁸

In een opvallende zaak wees de Rechtbank Zwolle een verzoek tot ondertoezichtstelling met machtiging uithuisplaatsing toe van zeven kinderen en hun nog ongeboren broertje of zusje, omdat de ouders “leven vanuit een sterke godsdienstige overtuiging, die zij ook in hun opvoeding tot uitdrukking brengen.” De rechtbank constateert dat “de kinderen onvoldoende gelegenheid van de ouders krijgen om zich sociaal en emotioneel te ontwikkelen. De kinderen krijgen onvoldoende vrijheid om met leeftijdsgenootjes om te gaan en een sociaal leven op te bouwen, onvoldoende ruimte om hun eigen mening te vormen en onvoldoende vrijheid om al dan niet te kiezen voor het

²⁹⁶ Rb. Amsterdam 4 januari 2019, ECLI:NL:RBAMS:2019:13, *NJFS* 2019/34, par. 8.3.

²⁹⁷ Hof Leeuwarden 23 augustus 2012, ECLI:NL:GHLEE:2012:BX7964, par. 15.

²⁹⁸ Rb. Groningen 12 augustus 2010, ECLI:NL:RBGRO:2010:BN5853.

geloof van de ouders. Daarmee beknotten de ouders de kinderen te veel om hun eigen *identiteit*, op weg naar volwassenheid, te ontwikkelen.”²⁹⁹ Hoewel de rechtbank de toewijzing van het verzoek grondt op de onverenigbaarheid van de strengreligieuze opvoeding met artikel 247, eerste lid, van Boek 1 BW, raakt de motivering van de rechtbank aan een aantal fundamentele bepalingen van het Kinderrechtenverdrag. De rechtbank hecht met name groot belang aan het beginsel dat ouders bij de begeleiding van hun kinderen in de uitoefening van hun rechten, rekening dienen te houden met de zich ontwikkelende vermogens van die kinderen.³⁰⁰

4.2.4 *Wetgeving*

Uit voorgaande jurisprudentie ontstaat het beeld dat rechters de vrije identiteitsvorming van kinderen in aanmerking nemen bij de beoordeling omtrent mogelijk ingrijpen. Dit vloeit, weliswaar in minder sterke bewoordingen, ook voort uit de Nederlandse wet.

De ouderlijke verantwoordelijkheid voor de opvoeding en ontwikkeling van het kind in de zin van artikel 18 IVRK, wordt in het Nederlandse recht gedefinieerd door artikel 247 van Boek 1 BW. Het eerste lid bepaalt: “Het ouderlijk gezag omvat de plicht en het recht van de ouder zijn minderjarig kind te verzorgen en op te voeden.” Vervolgens geeft het tweede lid invulling aan deze plicht: “Onder verzorging en opvoeding worden mede verstaan de zorg en de verantwoordelijkheid voor het geestelijk en lichamelijk welzijn en de veiligheid van het kind alsmede het bevorderen van de ontwikkeling van zijn persoonlijkheid. In de verzorging en opvoeding van het kind passen de ouders geen geestelijk of lichamelijk geweld of enige andere vernederende behandeling toe.”

Die laatste zin is toegevoegd in 2007.³⁰¹ Met deze invulling van de ouderlijke verantwoordelijkheid werd beoogd een bijdrage te leveren aan het voorkómen van kindermishandeling.³⁰² Volgens de Jeugdwet is de definitie van kindermishandeling “elke vorm van voor een minderjarige bedreigende of gewelddadige interactie van fysieke, psychische of seksuele aard, die de ouders of andere personen ten opzichte van wie de minderjarige in een relatie van afhankelijkheid of van onvrijheid staat, actief of passief opdringen, waardoor ernstige schade wordt berokkend of dreigt te worden berokkend aan

²⁹⁹ Rb. Zwolle-Lelystad 17 mei 2010, ECLI:NL:RBZLY:2010:BM5559, RFR 2010/107.

³⁰⁰ *Id.*

³⁰¹ Wet van 8 maart 2007, *Stb.* 145, in werking getreden op 25 april 2007.

³⁰² Punselie, *GS Personen- en familierecht*, art. 1:247 BW, aant. 4.

de minderjarige in de vorm van fysiek of psychisch letsel”.³⁰³ Hoewel onder kindermishandeling vaak de toepassing van fysiek geweld op kinderen wordt verstaan, omvat het dus ook geestelijk geweld. De memorie van toelichting bij de uitbreiding van artikel 247 van Boek 1 van het Burgerlijk Wetboek stelt echter niet expliciet wat de reikwijdte is van dit verbod ten aanzien van geestelijke mishandeling.³⁰⁴ Volgens de Raad voor de Kinderbescherming omvat emotionele of geestelijke mishandeling ook de situatie waarin een volwassen persoon een kind uitscheldt, afwijzend reageert en vijandig tegen het kind is of het kind opzettelijk bang maakt.³⁰⁵ Vanzelfsprekend kan dit raken aan de seksuele identiteit van het kind als die strijdig is met de levensovertuigingen van zijn of haar ouders.

De ouderlijke verantwoordelijkheid omvat dus ook onder Nederlandse wetgeving een zorgplicht met betrekking tot de identiteitsvorming van het kind. Bij de invulling daarvan gaat het niet alleen over het vinden van de juiste balans tussen de vrijheid van ouders en de verantwoordelijkheid van de overheid, maar ook om het recht van het kind op lichamelijke en geestelijke integriteit. “Als de ouders in de uitoefening daarvan te kort schieten op een wijze die schadelijk is of schadelijk dreigt te zijn voor het kind, heeft de overheid de taak om op te treden om het kind te beschermen.”³⁰⁶

4.3 Overheidsmaatregelen

De norm is helder: ouders passen geen geestelijk of lichamelijk geweld of *enige andere* vernederende behandeling toe.³⁰⁷ “Het gebruik van geweld (in welke vorm dan ook) in de verzorging en opvoeding jegens kinderen mag niet.”³⁰⁸ Ook niet-fysieke vormen van straf of geweld kunnen wreed en vernederend zijn en daarmee onverenigbaar met de wet en het IVRK. Dit omvat onder meer behandelingen die een kind kleineren, denigreren, bedreigen, bang maken, bespotten of tot zondebok maken.³⁰⁹ De verdere invulling van de norm is uitdrukkelijk aan de praktijk en de rechtspraak overgelaten.³¹⁰

De vervolgvraag luidt hoe de overheid dan dient op te treden in geval van overtuigingen of uitlatingen die mogelijk schadelijk zijn voor kinderen die behoren tot een

³⁰³ Art. 1.1 Jeugdwet.

³⁰⁴ *Kamerstukken II* 2005/06, 30316, nr. 3.

³⁰⁵ Raad voor de Kinderbescherming, ‘Wat is kindermishandeling?’ (online).

³⁰⁶ *Kamerstukken II* 2005/06, 30316, nr. 3, 3-4.

³⁰⁷ Art. 1:247 lid 2 BW.

³⁰⁸ *Kamerstukken II* 2005/06, 30316, nr. 6, 8.

³⁰⁹ VN-Kinderrechtencomité, Algemene opmerking nr. 8, VN-document CRC/GC/8 (2007), par. 11.

³¹⁰ Punselie, *GS Personen- en familierecht*, art. 1:247 BW, aant. 4.

seksuele minderheid. Het is immers gebleken dat een voortdurend negatieve houding ten opzichte van transgenders of homoseksualiteit afbreuk kan doen aan de zelfacceptatie van lhbtj-jongeren en kan leiden tot psychische problematiek.³¹¹ Bij ernstige en herhaalde schending van de norm, waardoor kinderen schade wordt toegebracht, is toepassing van een kindbeschermingsmaatregel mogelijk. De voorkeur zal echter als eerste uitgaan naar vrijwillige hulpverlening in de vorm van opvoedondersteuning.³¹²

4.3.1 Opvoedondersteuning

In Nederland is in 2007 de Reflectie- en Actiegroep Aanpak Kindermishandeling (RAAK) van start gegaan. Deze organisatie, bestaande uit wetenschappers en andere deskundigen op het gebied van kindermishandeling, heeft een intensieve aanpak ontwikkeld om kindermishandeling te bestrijden. Dit omvat “opvoedingsondersteuning, het inrichten van laagdrempelige adviespunten bij bestaande voorzieningen, het opzetten van een signaleringssysteem, het trainen van beroepskrachten in het onderkennen van signalen van kindermishandeling, het aangaan van gesprekken hierover en het bieden van adequate hulp in gesignaleerde gevallen.”³¹³

Het probleem is dat lhbtj-kinderen nog niet genoeg zichtbaar zijn in de jeugdhulp en de opvoedondersteuning.³¹⁴ Daardoor is er weinig oog voor de specifieke behoeften van lhbtj-kinderen en de gezonde ontwikkeling van hun identiteit. Onderzoek in de Verenigde Staten heeft bijvoorbeeld aangetoond dat ondersteuning vanuit het gezin bij de ‘sociale overgang’ een positief effect heeft op de geestelijke gezondheid van transgender kinderen.³¹⁵ De onderzoekers concluderen dat transgender kinderen niet inherent angst of depressie over hun identiteit ervaren, maar dat (een gebrek aan) steun vanuit de familie daarin een belangrijke rol speelt. Kinderen die mogen leven naar hun genderidentiteit en hun naam mogen veranderen, vertonen resultaten op het gebied van hun geestelijke gezondheid gelijk aan hun cisgender leeftijdsgenoten.³¹⁶ De overheid moet daarom onder meer investeren in

³¹¹ *Supra* noot 157.

³¹² Punselie, *GS Personen- en familierecht*, art. 1:247 BW, aant. 4.

³¹³ *Kamerstukken II* 2005/06, 30316, nr. 3, 6.

³¹⁴ COC Nederland 2013, 7.

³¹⁵ A. Holpuch, ‘Trans children allowed to express identity have good mental health’, 26 februari 2016, *The Guardian*.

³¹⁶ Olsen et al 2016, 7.

een actief hulpaanbod voor ouders met transgender kinderen. Bovendien moet de overheid leveren op het gebied van onderwijs en seksuele voorlichting.

4.3.2 *Onderwijs en seksuele voorlichting*

Ieder kind heeft het recht op een levensstandaard die toereikend is voor de lichamelijke, geestelijke, intellectuele, zedelijke en maatschappelijke ontwikkeling van het kind.³¹⁷ Seksuele vorming is daarbij een belangrijk onderdeel in het kader van de seksuele ontwikkeling. Uit recent onderzoek naar seksuele vorming in het Nederlandse onderwijs, blijkt dat tijdens lessen met name aandacht wordt besteed aan het voorkomen van zwangerschap, anticonceptie en het voorkomen van soa's, hiv en aids.³¹⁸ Volgens veel scholieren is voorlichting over seksuele diversiteit op hun school “ver onder de maat”, blijkt uit onderzoek van homobelangenorganisatie COC.³¹⁹ De opvattingen van de samenleving, en ook ouders, zijn leidend in de besluitvorming omtrent dit onderwijs.

Niet alleen religieus fundamentalisme, maar ook gewone godsdienstigheid zijn in de regel een voorspellende factor voor een homofobe attitude.³²⁰ Het kan bovendien evengoed leiden tot fysiek antihomogeweld.³²¹ Onderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau naar de opvattingen over lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen toont aan dat religieuze personen in hun houding tegenover homoseksualiteit en transgenders “flink negatiever zijn dan niet-religieuze personen”. In 2014 ging het om respectievelijk 28 en 22 procent van de “beslist” religieuze personen met een negatieve opvatting tegenover respectievelijk twee en vijf procent van de niet-religieuze personen.³²² Hieruit kan worden afgeleid dat bredere aandacht moet uit moet gaan naar voorlichtingscampagnes binnen religieuze organisaties en gemeenschappen en het bijzonder onderwijs.

Soms wordt ‘de bescherming van kinderen’ aangedragen als argument om de toegang tot informatie over lhbt-mensen voor kinderen te blokkeren. De Commissie van Venetië heeft benadrukt dat dergelijke argumenten niet voldoen aan de essentiële voorwaarden van

³¹⁷ Art. 27 lid 1 IVRK.

³¹⁸ Dit blijkt uit onderzoek naar seksuele voorlichtingslessen onder leerlingen uit de onderbouw van het Nederlands voortgezet onderwijs, uitgevoerd door Scholieren.com in opdracht van Rutgers WPF (2013).

³¹⁹ “Zwartboek Slechte Voorlichting over Seksuele Diversiteit”, Expreszo en COC Youth Council.

³²⁰ Whitley 2009, 21-38.

³²¹ Blogowska et al 2013, 524-536.

³²² Kuyper 2016, 81.

noodzakelijkheid en evenredigheid die het EHRM vereist.³²³ Er is geen enkel bewijs dat de verspreiding van informatie die een positieve houding ten opzichte van lhbtqi-mensen bepleit, kinderen nadelig beïnvloedt. Het is eerder in het belang van kinderen om geïnformeerd te worden over seksualiteit en genderdiversiteit.³²⁴

4.3.3 *Zelfmoordpreventie*

Een ander belangrijk aandachtspunt voor beleid is zelfmoordpreventie. In Nederland is zelfmoord de belangrijkste doodsoorzaak bij jongvolwassenen in de leeftijd van 15 tot 25 jaar.³²⁵ Jongvolwassenen die behoren tot een seksuele minderheid hebben een verhoogd risico op zelfmoordpogingen. Amerikaanse gegevens uit 2015 van het Youth Risk Behavior Surveillance System wijzen erop dat meer dan 29% van de homoseksuele, lesbische en biseksuele middelbare scholieren melding maakten van een poging tot zelfmoord in het voorafgaande jaar, ten opzichte van 6% van de heteroseksuele studenten.³²⁶ Zelfmoord van een jongvolwassene duidt op zwaar voorafgaand leed en heeft aanzienlijke (psychische) gevolgen voor de familie en de gemeenschap.³²⁷

Hoewel onduidelijk is waardoor hogere percentages van zelfmoordpogingen worden aangedreven onder jongvolwassenen die behoren tot een seksuele minderheid, wijst psychologisch onderzoek op een verscheidenheid aan potentiële oorzaken, waaronder stigmatisering. Stigma wordt gedefinieerd als de samenloop van het opplakken van labels, stereotyperingen, afwijken van de norm, statusverlies en discriminatie binnen de context van een machtsverschil.³²⁸ Stigmatisering op grond van seksuele geaardheid wordt in verband gebracht met psychologisch leed, angsten en depressies, en dus ook met hogere percentages van zelfmoordpogingen.³²⁹ Actief beleid ter bevordering van gelijke rechten voor lhbtqi-personen draagt bij aan structurele afname van stigmatisering door seksuele minderheden niet langer als ‘anders’ te bestempelen.³³⁰

³²³ Europese Commissie voor Democratie door Recht (Commissie van Venetië), Advies 707/2012 van 18 juni 2013, CDL-AD(2013)022, par. 80.

³²⁴ *Id.*, pars. 80-65.

³²⁵ CBS, ‘Overledenen; belangrijke doodsoorzaken (korte lijst), leeftijd, geslacht’, te vinden op: https://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=7052_95, laatst geraadpleegd op 17 juni 2019.

³²⁶ Kann et al 2016, 202.

³²⁷ Lewiecki & Miller 2011, 1070-1071.

³²⁸ Link & Phelan 2001, 363.

³²⁹ Herek & Garnets 2007, 353-375.

³³⁰ Hatzenbuehler 2014, 127-132.

De Kinderrechtenmonitor heeft de noodzaak uitgelicht voor de ontwikkeling en effectiviteit van specifieke, intensieve behandelingen voor lhbtj-jongeren die een hoog suïciderisico hebben.³³¹

4.3.4 *Conversietherapie*

Zoals ook de Nashvilleverklaring impliceert,³³² heerst in sommige gemeenschappen de veronderstelling dat homoseksualiteit en transgenderisme op gezonde wijze te genezen of te onderdrukken zijn. Dit ontkent de wetenschappelijk bewezen variaties in seksuele geaardheid en genderidentiteit.³³³ Deze opvattingen met betrekking tot ‘genezing’ zijn dan ook in strijd met de waardigheid van lhbtj-personen.³³⁴ Desondanks bieden in Nederland verschillende organisaties conversietherapie aan waarmee met psychologische middelen wordt geprobeerd iemands seksuele identiteit te veranderen.³³⁵ Hoewel deze praktijk zeer schadelijk is voor jongeren en volgens jeugdartsen “kan leiden tot extreme eenzaamheid en verdriet bij jongeren die worstelen met hun geaardheid”,³³⁶ is de overheid terughoudend geweest in het ondernemen van actie.

Instellingen die in Nederland conversietherapie aanbieden, komen niet in aanmerking voor subsidies.³³⁷ Bovendien worden dergelijke therapieën sinds juni 2012 niet langer gedekt door ziektekostenverzekeringen.³³⁸ Na opzienbarende nieuwsberichten in 2019, een hernieuwde oproep tot een verbod op schadelijke conversietherapieën door belangenorganisatie COC³³⁹ en vragen vanuit de politiek, heeft de overheid na enige aarzeling en onder druk van de Tweede Kamer onderzoek ingesteld naar de praktijken rondom ‘homogenezing’.³⁴⁰ Een week later stemde de Kamer voor een motie om de zogenoemde conversiebehandelingen in het geheel te verbieden.³⁴¹

³³¹ Kinderrechtenmonitor 2016, 115.

³³² Artt. 12 en 13 Nashvilleverklaring.

³³³ F. Kruijver, ‘Transgenderisme is biologisch bepaald, geen ideologie’, 15 februari 2019, *Trouw*.

³³⁴ Amnesty International, ‘Conversietherapie en mensenrechten’, te vinden op: <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/conversietherapie-en-mensenrechten>, laatst geraadpleegd op 18 juli 2019.

³³⁵ ‘Ewout & homogenezing’, *RTL5*, 23 april 2019.

³³⁶ C. de Jong, ‘D66 wil jongeren beschermen tegen homogenezingsbehandelingen’, 11 februari 2019, *EenVandaag*.

³³⁷ B. Dirks, ‘Christelijke stichting verliest toch homo-subsidie’, 8 januari 2009, *De Volkskrant*.

³³⁸ R. de Wever, ‘Alleen stoppen met vergoeding homotherapie is niet genoeg’, 7 juni 2012, *Trouw*.

³³⁹ Persbericht COC Nederland, ‘COC wil verbod op ‘homogenezing’, 23 april 2019.

³⁴⁰ ‘Toch onderzoek naar ‘homogenezing’, 22 mei 2019, *GaySite.nl*.

³⁴¹ F. Bouma, ‘Tweede Kamer wil verbod op ‘homogenezing’, 28 mei 2019, *NRC*

4.4 Conclusie

Een gezonde ontwikkeling van de seksuele identiteit is een recht dat op steeds meer begrip kan rekenen. Hoewel rechters bereid zijn over te gaan op maatregelen in een gedwongen kader bij bedreiging van de identiteitsvorming, voert de overheid nog onvoldoende doelgericht beleid om de belangen van lhbt-kinderen te beschermen.

Initiatieven ter bestrijding van kindermishandeling zijn nog te veel gericht op lichamelijke mishandeling. Dit beperkt niet alleen de publieke definitie van het begrip 'kindermishandeling', maar belemmert ook verdere bewustwording over de langdurige effecten van stelselmatige vernedering en discriminatie. Met name intolerantie jegens seksuele minderheden leidt tot psychische problematiek, met gevoelens van zelfhaat tot gevolg. De discrepantie in de zelfmoordcijfers laat het schrijnende resultaat zien van dit maatschappelijke probleem. Het is dus noodzaak dat de overheid binnen programma's voor opvoedondersteuning, voorlichting en het onderwijs meer aandacht uit laat gaan naar de (seksuele) identiteit van jongeren. Bovendien moet de wetgever niet alleen ruimte in de wet bieden aan lhbt-jongeren door rechten gelijk te trekken, maar zich ook actief richten op het verbieden van schadelijke praktijken zoals conversietherapieën, die vaak op ideologische overtuigingen gestoeld zijn.

Momenteel bestaat er voor jongeren die tot een seksuele minderheid behoren geen uitgebreid zelfmoordpreventieprogramma dat wordt gesteund door de wetenschap. Interventies gericht op zelfmoordpogingen van jongvolwassenen die zich als seksuele minderheden identificeren, moeten daarom een prioriteit van onderzoek zijn. Het politieke klimaat rond deze bevolkingsgroep verdient meer aandacht onder medische professionals die zich inzetten voor het verminderen van ongelijkheid tussen personen met een verschillende seksuele identiteit en van suicidaliteit bij jongeren.

De Nederlandse samenleving prijst zich over de tolerante houding ten opzichte van lhbt-personen en de daaraan verbonden gelijkheid onder de wet. Het belang van het kind vraagt echter om een grotere focus op beleid omtrent de identiteitsvorming van lhbt-jongeren gedurende de opvoeding. Dit leidt tot de conclusie van dit onderzoek.

5. CONCLUDERENDE OPMERKINGEN

5.1 *Bevindingen*

In dit onderzoek zijn de belangen, rechten en plichten van ouders, hun kinderen en de overheid tegen elkaar afgewogen. In het kort: het kind heeft recht op eerbiediging van zijn of haar seksuele identiteit en ontwikkeling. Ouders dragen onder het beginsel van de ouderlijke verantwoordelijkheid primair de zorg over de uitoefening van dit recht door hun kinderen. De overheid dient maatregelen te nemen om ouders hierbij te ondersteunen, of in te grijpen indien het belang van het kind hierom vraagt. Dit onderzoek tracht richting te geven in het kader van een kind dat behoort tot een seksuele minderheid en ouders die dit op grond van hun ideologische overtuiging afwijzen.

Het lijkt geen twijfel dat religie een controversiële kwestie is: het blijkt alleen al uit de *travaux préparatoires* bij het IVRK, de tekst van artikel 14 en de voorbehouden en verklaringen van verdragsstaten bij het artikel. Als ouders de “rechten en plichten” hebben om richting te geven aan de religieuze vorming van hun kind, betekent dit niet noodzakelijkerwijs dat ze het recht hebben om hun overtuigingen *op te leggen* aan hun kind. Niettemin suggereert de laatste zinsnede van het tweede lid van artikel 14 – “op een wijze die verenigbaar is met de zich ontwikkelende vermogens van het kind” – dat de mate waarin een ouder de religieuze vorming van een kind kan beïnvloeden omgekeerd evenredig is aan de leeftijd van het kind. Waar ouders het recht hebben om hun kinderen op te voeden in overeenstemming met hun eigen levensbeschouwelijke overtuigingen, hebben kinderen het recht om hun eigen zienswijze te ontwikkelen en te uiten. Daarbij is de vraag relevant of het kind in staat is om zijn recht al dan niet zelfstandig uit te oefenen.

Het belang van het kind mag niet onder druk komen te staan van verouderde denkbeelden, afgezonderd van nieuwe wetenschappelijke inzichten en maatschappelijke verandering. De seksuele identiteit van mensen is aangeboren. Kinderen die om welke reden dan ook worstelen met hun seksualiteit, moeten op hun ouders kunnen rekenen. Het IVRK verplicht ouders daartoe.

Het benadrukken van de rechten van kinderen betekent niet dat de belangen van ouders moeten worden verwaarloosd. Het gezin is immers de natuurlijke omgeving voor de ontplooiing en het welzijn van kinderen. Maar het eerbiedigen van het kind als drager van rechten, per geval beoordeeld aan de hand van de zich ontwikkelende vermogens van het kind, kan toestaan dat ingrijpen noodzakelijk is.

We vinden het zorgelijk als ouders hun kind op grond van hun ideologische overtuiging onttrekken aan medische zorg³⁴² of onderwijs.³⁴³ Rechter schromen daarbij niet om een ondertoezichtstelling op te leggen indien dit noodzakelijk wordt geacht voor de ontwikkeling van de minderjarige. Dit onderzoek stelt dat een andere grens voor ingrijpen kan worden gevonden in schadelijke uitlatingen over de seksuele identiteit van een kind. Het leidt tot gevoelens van eenzaamheid, zelfhaat, depressie en in sommige gevallen zelfmoord. Het is een maatschappelijk probleem waardoor kinderen worden beknot in hun rechten. We moeten dit dan ook maatschappij-breed erkennen en beantwoorden. Ingrijpen is het laatste redmiddel.

5.2 Aanbevelingen

Kinderen die tot een seksuele minderheid behoren, moeten hun participatierechten in elk domein van het leven kunnen uitoefenen. Toegang tot informatie is een basisvoorwaarde voor deelname aan de samenleving door kinderen, ook met betrekking tot besluitvorming over zaken die hen raken. Tegelijkertijd moeten lhbt-kinderen worden beschermd tegen schadelijke praktijken bij hen thuis, op school, op internet, in de sport en in openbare ruimtes. Diensten ter bescherming van kinderen, kinderombudsmannen en de politie moeten bijzondere inspanningen leveren om lhbt-kinderen bij hun hulpverlening te betrekken. De overheid moet systematisch actie ondernemen om de veiligheid en gelijkheid van lhbt-kinderen te bevorderen, onder meer met voorlichtingscampagnes en opvoedondersteuning. De negatieve en schadelijke overtuigingen en uitlatingen die lhbt-kinderen betreffen, moeten actief worden genuanceerd en ingeperkt.

De Nashvilleverklaring stelt dat als iets niet Gods wil is, we het niet goed mogen keuren. “Dat geldt ook voor seks met iemand van hetzelfde geslacht en voor leven als iemand van het andere geslacht als je lichaam duidelijk toont dat God je als man of vrouw heeft gemaakt.”³⁴⁴ “De genade van God schenkt ons in Jezus Christus vergeving van zonden. Diezelfde genade geeft ons ook de kracht om onze zondige verlangens –van welke aard ook– te ‘doden’.”³⁴⁵ Hoewel in de verkorte versie van de Nashvilleverklaring wordt benadrukt dat de Bijbelse term ‘doden’ niet zozeer ‘genezing’ betekent van homoseksuele of

³⁴² Rb. Zwolle-Lelystad 17 mei 2010, ECLI:NL:RBZLY:2010:BM5559, RFR 2010/107.

³⁴³ Rb. Amsterdam 11 juni 2011, ECLI:NL:RBAMS:2011:BQ8082; Hof Amsterdam 15 november 2011, ECLI:NL:GHAMS:2011:BU4435 (bekrachtiging).

³⁴⁴ ‘Nashville in het kort: een gezamenlijke verklaring over Bijbelse seksualiteit’, 27 mei 2019, punt 10.

³⁴⁵ *Id.*, punt 12.

transgendergevoelens, leidt dit voorschrift effectief tot onderdrukking van ‘verkeerd gerichte verlangens’. Dit is niet onomstreden. De Nashvilleverklaring is slechts een voorbeeld in een reeks van ideologische opvattingen met betrekking tot seksualiteit die potentieel schadelijk zijn voor lhbt-kinderen. Ouders die dergelijke overtuigingen actief onderschrijven, schenden het belang van het kind en hun ouderlijke verantwoordelijkheid om het kind te beschermen tegen alle schadelijke praktijken.

De overheid heeft hierin een taak te vervullen. Om de stigmatisering en beschadiging van lhbt-kinderen te verhoeden, moet de aanpak ervan de komende jaren hoog op de prioriteitenlijst van de politieke agenda blijven staan. Dit past geheel in de geest van het IVRK: de overheid heeft een doorlopende verplichting om kinderen te beschermen tegen iedere schadelijke praktijk, ook als die niet-fysiek is en puur gericht op de seksuele identiteit van het kind. De gezondheid en het welzijn van alle kinderen en jongvolwassenen moeten worden beschermd, onder meer door te zorgen voor inclusieve, niet-discriminerende gezondheidsdiensten en uitgebreide seksuele voorlichting. Het recht van alle jongeren op eerbiediging van hun identiteit, autonomie en lichamelijke en geestelijke integriteit moet worden gewaarborgd.

De wet moet ook inclusiever en toegankelijker worden voor lhbt-kinderen. “Rechten zonder rechtsmiddel zijn slechts van symbolisch belang.”³⁴⁶ Hoewel de Grondwet discriminatie “op welke grond dan ook” verbiedt,³⁴⁷ toont onderzoek aan dat het expliciet benoemen van seksuele geaardheid en genderidentiteit over de gehele linie noodzakelijk is voor het gevoel van erkenning en bestaansrecht.³⁴⁸ Kinderen die tot een seksuele minderheid behoren, moeten toegang hebben tot effectieve rechtsmiddelen om de eerbiediging van hun identiteit te kunnen waarborgen in het geval hun ouders dat niet doen. Dit doet recht aan de autonomie van het kind.

³⁴⁶ Freeman 2007, 8.

³⁴⁷ Art. 1 Gw: “Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.”

³⁴⁸ Het kabinet-Rutte III wil artikel 1 van de Grondwet aanvullen tegen discriminatie ‘op grond van seksuele gerichtheid’. Zie Regeerakkoord 2017-2021, ‘Vertrouwen in de toekomst’, 10.

5.3 Nawoord

Het is van belang om vooruit te kijken. Als we vinden dat kinderen het recht hebben om hun seksuele identiteit in vrijheid en los van de levensbeschouwelijke of culturele overtuigingen van hun ouders te ontwikkelen, moeten we nadenken over hoe we de maatschappelijke realiteit en het recht met elkaar kunnen verenigen.

Wereldwijd verbreide uitsluiting en onderdrukking van seksuele minderheden brengt bij lhbtj-jongeren een gevoel van minderwaardigheid teweeg, dat hun hoofden en harten kan beïnvloeden op een manier die moeilijk ongedaan kan worden gemaakt. De samenleving moet oog hebben voor deze gevoelens.

“Ik geef jullie een nieuw gebod: heb elkaar lief. Zoals ik jullie heb liefgehad, zo moeten jullie elkaar liefhebben. Aan jullie liefde voor elkaar zal iedereen zien dat jullie mijn leerlingen zijn.”³⁴⁹

³⁴⁹ Johannes 13:34-35, Nieuwe Bijbelvertaling.

BIBLIOGRAFIE

A. LITERATUUR

Adamczyk 2007

A. Adamczyk, 'Cross-National Public Opinion about Homosexuality: Examining Attitudes across the Globe', University of California Press (2007), 17-18.

Archard 2003

D.W. Archard, 'Children, Family and the State', Ashgate: Hampshire (2003).

Bergen 2010

D. van Bergen en J. van Lisdonk, 'Een blik op homojongeren: huidig beeld en de toekomst', in: Keuzenkamp, S. (red.), *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (2010), Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Blogowska et al 2013

J. Blogowska, V. Saroglou en C. Lambert, 'Religious Prosociality and Aggression: It's Real', *Journal for the Scientific Study of Religion* 52 (2013), 524-536.

Brems 2006

E. Brems, 'Article 14: The Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion', in: A. Alen, J. Vande Lanotte, E. Verhellen, F. Ang, E. Berghmans en M. Verheyde, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers (2006).

Brennan & Noggle 1997

S. Brennan en R. Noggle, 'The Moral Status of Children: Children's Rights, Parents' Rights, and Family Justice'.

Bridgeman 2007

J. Bridgeman, 'Parental Responsibility, Young Children and Healthcare Law', Cambridge University Press (2007).

Bryant 2007

K.E. Bryant, 'Gender Dysphoria', *Encyclopædia Britannica Online*, 16 augustus 2018 opgevraagd.

Carroll 2016

International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association: Aengus Carroll, 'State Sponsored Homophobia 2016: A world survey of sexual orientation laws: criminalisation, protection and recognition', Genève; ILGA, mei 2016.

COC Nederland 2013

COC Nederland, 'LHBTI-kinderen in Nederland: Rapportage over de leefwereld en rechten van een vergeten groep kwetsbare kinderen' (2013).

Committee on Bioethics 2013

A.H. Matheny Antommara en K.L. Weise, 'Conflicts Between Religious or Spiritual Beliefs and Pediatric Care: Informed Refusal, Exemptions, and Public Funding', *Pediatrics* 132 (2013), 962-965.

Doek 1994

J. Doek, 'Child Abuse and Neglect: Article 19 CRC', *Int'l J. Child. Rts.* 2 (1994), 88-95.

Doek 2006

J.E. Doek, 'Article 8: The Right to Preservation of Identity, and Article 9: The Right Not to Be Separated from His or Her Parents', in: A. Alen, J. Vande Lanotte, E. Verhellen, F. Ang, E. Berghmans en M. Verheyde (reds.), *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers (2006).

Durso & Gates 2012

L.E. Durso en G.J. Gates, 'Serving Our Youth: Findings from a National Survey of Services Providers Working with Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Youth Who Are Homeless or At Risk of Becoming Homeless', Los Angeles: The Williams Institute (2012).

Edidin et al 2012

J.P. Edidin, Z. Ganim, S.J. Hunter & N.S. Karnik, 'The mental and physical health of homeless youth: a literature review', 43 *Child Psychiatry Human Development* 3 (2012), 354-75.

Ekelaar 1991

J. Ekelaar, 'Parental Responsibility: State of Nature or Nature of the State?' (1991), 13 *JSWFL*, 37-50.

Fleuren 2004

J. Fleuren, 'Een ieder verbindende bepalingen van verdragen', Den Haag: Boom Juridische Uitgevers (2004).

Frankowski 2004

B.L. Frankowski, 'Sexual orientation and adolescents', *Pediatrics* 113/6 (2004), 1827-1832.

Freeman 1997, IJLPF

M. Freeman, 'The Best Interests of the Child? Is the Best Interests of the Child in the Best Interests of Children?', *International Journal of Law, Policy and the Family* 11 (1997), 360-388.

Freeman 1997

M. Freeman, 'The Moral Status of Children: Essays on the Rights of the Child' (1997).

Freeman 2000

M. Freeman, 'The Future of Children's Rights', *Children & Society* vol. 14 (2000), 277-293.

Freeman 2007

M. Freeman, 'Article 3. The Best Interests of the Child', in: A. Alen, J. Vande Lanotte, E. Verhellen, F. Ang, E. Berghmans en M. Verheyde (reds.), *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers (2007).

Freeman 2016

M.D. Ruck, M. Peterson-Badali en M. Freeman, 'Handbook of Children's Rights: Global and Multidisciplinary Perspectives', New York: Routledge (2017).

Giacomo et al 2018

E. di Giacomo, M. Krausz, F. Colmegna, F. Aspesi en M. Clerici, 'Estimating the Risk of Attempted Suicide Among Sexual Minority Youths: A Systematic Review and Meta-analysis', 172 *JAMA Pediatrics* 12 (2018), 1145-1152.

Goldstein et al 1996

J. Goldstein, A.J. Solnit, S. Goldstein & A. Freud, 'The Best Interests of the Child: The Least Detrimental Alternative', New York: Free Press (1996).

Green 2004

J.C. Green, 'The American Religious Landscape and Political Attitudes: A Baseline for 2004', Pew Research Center.

De Groot et al 2018

N. de Groot, A. Vijlbrief & M. Emmen, 'Out on the Streets: onderzoek naar de hulp aan Amsterdamse LHBTI-jongeren die thuisloos zijn', juli 2018, Movisie.

Hatzenbuehler 2014

M.L. Hatzenbuehler, 'Structural stigma and the health of lesbian, gay, and bisexual populations', 23 *Curr. Dir. Psychol. Sci.* 2 (2014), 127-132.

Herek & Garnets 2007

G.M. Herek en L.D. Garnets, 'Sexual orientation and mental health', *Annu. Rev. Clin. Psychol.* 3 (2007), 353-375.

ICHRP 2009

'Sexuality and Human Rights', International Council on Human Rights Policy, Genève (2009).

Itaborahy 2012

L.P. Itaborahy, 'State Sponsored Homophobia: A world survey of laws criminalising same-sex sexual acts between consenting adults', ILGA (mei 2012).

Kamchedzera 2012

G. Kamchedzera, 'Article 5: The Child's Right to Appropriate Direction and Guidance', Leiden: Martijn Nijhoff Publishers, 2012.

Kann et al 2016

L. Kann, E.O. Olsen, T. McManus et al, 'Sexual identity, sex of sexual contacts, and health-related behaviors among students in grades 9-12: United States and selected sites', 65 *MMWR Surveill. Summ.* 9 (2016), 1-202.

Kilkelly 2010

U. Kilkelly, 'Religion and Education: A Children's Rights Perspective', Trinity College Dublin (2010).

Kooijmans 1994

P. Kooijmans, 'Internationaal Publiekrecht in Vogelvlucht' (tiende druk, 1994).

Kuyper 2016

L. Kuyper, 'LHBT-Monitor 2016. Opvattingen over en ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en trans-gender personen in Nederland', Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (2016).

Limbeek & Bruning 2015

M. Limbeek en M.R. Bruning, 'The Netherlands', in: T. Liefwaard & J.E. Doek, *Litigating the Rights of the Child: The UN Convention on the Rights of the Child in Domestic and International Jurisprudence* (2015).

Linde 2019

R. Linde, 'The Rights of Queer Children. The Denial of Children's Sexual Agency in the Convention on the Rights of the Child', *International Journal of Children's Rights* 27 (2019), 719-737.

Lewiecki & Miller 2011

E.M. Lewiecki en S.A. Miller, 'A piece of my mind: time to reconsider', 305 *JAMA* 11 (2011), 1070-1071.

Link & Phelan 2001

B.G. Link en J.C. Phelan, 'Conceptualizing stigma', *Annu. Rev. Sociol.* 27 (2001), 363-385.

Lundy & Kilkelly 2006

L. Lundy en U. Kilkelly, 'Children's Rights in Action: Using the UN Convention on the Rights of the Child as an Auditing Tool', 18 *Child and Family Law Quarterly* (2006), 331-332.

Meyer 2003

I.H. Meyer, 'Prejudice, Social Stress, and Mental Health in Lesbian, Gay, and Bisexual Populations: Conceptual Issues and Research Evidence', *Psychological Bulletin*, 129(5), 674-697.

Moon 2006

G. Moon, 'Multiple discrimination – problems compounded or solutions found?', *Justice Journal*, vol. 3, 2006, 86-102.

Muižnieks 2014

N. Muižnieks, 'LGBTI children have the right to safety and equality', Council of Europe Commissioner for Human Rights (2014), laatst online geraadpleegd op 29 januari 2020.

Nowak 2005

M. Nowak, 'Article 6. The Right to Life, Survival and Development', in: A. Alen, J. Vande Lanotte, E. Verhellen, F. Ang, E. Berghmans en M. Verheyde (reds.), *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers (2005).

O'Flaherty & Fisher 2008

M. O'Flaherty en J. Fisher, 'Sexual Orientation, Gender Identity and International Human Rights Law: Contextualising the Yogyakarta Principles' (2008), 8 *Human Rights Law Review* 207.

Olsen et al 2016

K.R. Olsen, L. Durwood en M. DeMeules, 'Mental Health of Transgender Children Who Are Supported in Their Identities', 137 *Pediatrics*, nr. 3 (2016).

Peters 2016

A. Peters, 'Beyond Human Rights – The Legal Status of the Individual in International Law', Cambridge University Press (2016).

Putte et al 2013

E. M. Putte, M. van de Kamphuis en A.W.M. Kramer, "Hoe signaleren we kindermishandeling in Nederland?", in: *Medisch handboek kindermishandeling*, 395-413, Houten: Bohn Stafleu van Loghum (2013).

Ramesh 2001

A. Ramesh, 'UN Convention on Rights of the Child: Inherent Weaknesses', 36 *Economic and Political Weekly* 1948 (2001).

Regnerus & Burdette 2006

M.D. Regnerus en A. Burdette, 'Religious Change and Adolescent Family Dynamics', *The Sociological Quarterly* 47/1 (2006).

Ryan et al 2009

C. Ryan, D. Huebner, R.M. Diaz en J. Sanchez, 'Family rejection as a predictor of negative health outcomes in white and Latino lesbian, gay, and bisexual young adults', 123 *Pediatrics*, nr. 1, 346-352.

Schmeets 2018

H. Schmeets, 'Wie is religieus, en wie niet?', Centraal Bureau voor de Statistiek (oktober 2018).

Schrama 2009

W.M. Schrama, 'Een vierde trede in het familierecht?', in: *Actuele ontwikkelingen in het familierecht*, UCERF-reeks nr. 3, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2009, 69-89.

Scott 1905

J.B. Scott, 'The Legal Nature of International Law', *Columbia Law Review*, vol. 5 nr. 2 (februari 1905), 128-130.

Sociaal Cultureel Planbureau 2014

W. Huijnk, 'De acceptatie van homoseksualiteit door etnische en religieuze groepen in Nederland', Sociaal Cultureel Planbureau: Den Haag (november 2014).

Tarantola & Gruskin 2005

D. Tarantola en S. Gruskin, "Children confronting HIV/AIDS: Charting the confluence of rights and health", in: S. Gruskin et al, *Perspectives on Health and Human Rights* (2005).

Tobin 2006

J. Tobin, 'Beyond the supermarket shelf: Using a rights based approach to address children's health needs', *Int'l J. Child. Rts.* 14 (2006), 275-306.

Tobin 2013

J. Tobin, 'Justifying Children's Rights', *Int'l J. Child. Rts.* 21 (2013), nr. 3, 395-441.

Varadan 2019

S. Varadan, 'The Principle of Evolving Capacities under the UN Convention on the Rights of the Child', *Int'l J. Child. Rts.* 27 (2019), 306-338.

Vink et al 2016

R. Vink, M. de Wolff, A. Broerse, N. Heerdink, B. van Sleuwen en M. Kamphuis, 'JGZ-richtlijn Kindermishandeling 2016', TNO.

De Vries 2008

N. de Vries, 'Kan adoptie een strengere zorgplicht voor ouders rechtvaardigen?', *NJB* 2008.

Whitley 2009

B.E. Whitley Jr., 'Religiosity and attitudes toward lesbians and gay men: A meta-analysis', *The International Journal for the Psychology of Religion* 19 (2009), 21-38.

Wilcox 2003

M.M. Wilcox, 'Coming out in Christianity: Religion, identity, and community', Indiana University Press (2003).

Van der Zon 2013

K.A.M. van der Zon, "Commentaar op Verdrag inzake de rechten van het kind art. 5, 9, 18, 20 en 25", in: M.R. Bruning, T. Liefwaard en P. Vlaardingerbroek (reds.), *Jeugdrecht 2013-2014*, Den Haag: SDU, 1432-1439.

B. JURISPRUDENTIE

Europees Hof voor de Rechten van de Mens

- EHRM 27 juni 1968, *Wemhoff t. Duitsland*, nr. 2122/64
- EHRM 7 december 1976, *NJ 1978/236 (Handyside)*, nr. 5493/72
- EHRM 28 november 1988, *Nielsen t. Denemarken*, nr. 10929/84
- EHRM, 9 januari 2003, *S.L. t. Oostenrijk*, nr. 45330/99
- EHRM 12 juni 2003, *Van Küçk t. Duitsland*, nr. 35968/97
- EHRM 24 juli 2003, *Karner t. Oostenrijk*, nr. 40016/98
- EHRM 22 januari 2008, *E.B. t. Frankrijk [GC]*, nr. 43546/02
- EHRM 24 juni 2010, *Schalk en Kopf t. Oostenrijk*, nr. 30141/04
- EHRM 7 november 2013, *E.B. et al t. Oostenrijk*, nrs. 31913/07, 38357/07, 48098/07, 48777/07 en 48779/07
- EHRM 16 juli 2014, *Hämäläinen t. Finland [GC]*, nr. 37359/09
- EHRM 10 maart 2015, *Y.Y. t. Turkije*, 14793/08
- EHRM 30 juni 2016, *Taddeucci en McCall t. Italië*, nr. 51362/09
- EHRM, 5 juli 2016, *O.M. t. Hongarije*, nr. 9912/15

Hof van Justitie van de Europese Unie

- HvJ-EU 7 januari 2004, C-117/01, *K.B. t. National Health Service Pensions Agency and Secretary of State for Health*
- HvJ-EU 7 november 2013, zaken C-199/12 tot en met C201/12, *X. en Y. en Z. t. Minister voor Immigratie en Asiel*
- HvJ-EU 2 december 2014, zaken C-148/13 tot en met C-150/13, *A. et al t. Staatssecretaris van Veiligheid en Justitie [GC]*

Europees Comité voor Sociale Rechten

- ECSR 30 maart 2009, *International Centre for the Legal Protection of Human Rights (Interights) t. Kroatië*, nr. 45/2007

Hoge Raad

- Hoge Raad 10 april 2018, ECLI:NL:HR:2018:539, *NJ 2018/283 m.nt. E.J. Dommering*

Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State

- ABRvS 7 februari 2012, ECLI:NL:RVS:2012:BV3716

Centrale Raad van Beroep

- CRvB 22 november 2010, ECLI:NL:CRVB:2010:BO3025

Gerechtshoven

- Hof Den Haag 4 november 2009, ECLI:NL:GHSGR:2009:BK3527
- Hof Amsterdam 15 november 2011, ECLI:NL:GHAMS:2011:BU4435
- Hof Leeuwarden 23 augustus 2012, ECLI:NL:GHLEE:2012:BX7964
- Hof Den Haag 10 augustus 2016, ECLI:NL:GHDHA:2016:2838
- Hof Arnhem-Leeuwarden 13 december 2016, ECLI:NL:GHARL:2016:10206, *JPF 2017/55*
- Hof Arnhem-Leeuwarden 20 juni 2017, ECLI:NL:GHARL:2017:5292

Rechtbanken

- Rechtbank Zwolle-Lelystad 17 mei 2010, ECLI:NL:RBZLY:2010:BM5559, *RFR* 2010/107
- Rechtbank Groningen 12 augustus 2010, ECLI:NL:RBGRO:2010:BN5853
- Rechtbank Amsterdam 11 juni 2011, ECLI:NL:RBAMS:2011:BQ8082
- Rechtbank Amsterdam 10 januari 2013, ECLI:NL:RBAMS:2013:BY8619, *NJF* 2013/98
- Rechtbank Rotterdam 11 november 2013, ECLI:NL:RBROT:2013:8845
- Rechtbank Den Haag 15 februari 2018, ECLI:NL:RBDHA:2018:1640
- Rechtbank Limburg 28 mei 2018, ECLI:NL:RBLIM:2018:4931
- Rechtbank Amsterdam 4 januari 2019, ECLI:NL:RBAMS:2019:13, *NJFS* 2019/34

C. OVERIGE DOCUMENTEN

Wet- en regelgeving

- Wet van 8 maart 2007, *Stb.* 145

Richtlijnen en aanbevelingen

- Algemene opmerking nr. 4, VN-document CRC/GC/2003/4 (2003)
- Algemene opmerking nr. 5, VN-document CRC/GC/2003/5 (2003)
- Algemene opmerking nr. 8, VN-document CRC/GC/8 (2007)
- Algemene opmerking nr. 12, VN-document CRC/GC/12 (2009)
- Algemene opmerking nr. 13, VN-document CRC/C/GC/13 (2011)
- Algemene opmerking nr. 14, VN-document CRC/C/GC/14 (2013)
- Algemene opmerking nr. 20, VN-document CRC/GC/20 (2016)

Parlementaire geschiedenis

- *Kamerstukken II* 1980, 73ste Vergadering, 4441
- *Kamerstukken II* 1993/94, 22 855 (R1451), nr. 3
- *Kamerstukken II* 2005/06, 30316, nr. 3
- *Kamerstukken II* 2005/06, 30316, nr. 6

Nieuwsartikelen

- E. Cruz, “The Nashville Statement Is an Attack on LGBT Christians”, 1 september 2017, *New York Times*
- C. Naber, “‘Homohaatmanifest’ radicale christenen wekt woede”, 6 januari 2019, *Algemeen Dagblad*
- “Kritiek op orthodox anti-homo-manifest, OM doet onderzoek naar strafbaarheid”, 7 januari 2019, *Trouw*
- R. ten Napel, “‘Nashville’ vernietigt kinderen”, 20 januari 2019, *Het Parool*
- “Nashvilleverklaring krijgt nieuwe, aangepaste tekst”, 16 februari 2019, *NOS* (online)
- S. Jones, “Row in Spain over far-right party’s parental veto policy for classes”, 20 januari 2020, *The Guardian*

Overige documenten

- “Nashvilleverklaring, een gezamenlijke verklaring over Bijbelse seksualiteit”, 4 januari 2019